Kommunedelplan for kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap i Hobøl kommune 2019-2031

Forord

Dette er kulturminneplanen for Hobøl; en start på en oversikt over viktige kulturminner og kulturmiljøer og en plan for hvordan disse skal forvaltes.

Tanken er at planen blir et grunnlag for videre arbeid med kulturminner i den nye Indre Østfold kommune. Uansett om kommunen heter Hobøl eller Indre Østfold, er det kommunen som har det største ansvaret for å sikre kulturminner i egen kommune.

Hvilke kulturminner som skal tas vare på, vil alltid være en prioriteringssak.

Kulturminner representerer en unik verdi. Materielle kulturminner er uerstattelige. Selv om de kan kopieres, kan de ikke erstattes om de blir borte. Det er viktig å ha en bevissthet om hva vi ønsker å ta vare på.

Planen har fokus på kulturminner etter 1537. Det er å håpe at den kan gi kunnskap om Hobøl og vise hvor viktig det er å bevare kulturminner. De forteller oss om utviklingen i samfunnet fram til i dag, og de hjelper oss å forstå vår egen tid.

Kulturminneplanen skal være et verktøy for forvaltningen, og den er en start på arbeidet med kulturminner i Hobøl i Indre Østfold kommune.

Identiteten finner vi i kulturminnene, i kulturlandskapet, bosettingene, levebrødet og fortellingene.

Kvalitetene som Hobøl har, må tas vare på i den nye kommunen, og kompetanse på kulturminnefeltet er viktig.

Jeg takker alle som har bidratt til planen og ikke minst en takk for tilliten som ble vist meg ved å få oppgaven med å skrive planen.

Eva Kubberød Utne
prosjektleder

Planen er godkjent i Hobøl kommunestyre 4.des.2019.

Kommuneblomsten, utsnitt av akvarell av Ann Helen Heiaas

Innhold

1.Kulturminneplanen s. 5

1.1 Bakgrunn
1.2 Hobøl
1.3 Formålet med planarbeidet
1.4 Overordnede rammer og føringer
1.5 Nasjonale føringer
1.6 Regionale mål og føringer
1.7 Kommunale mål
1.8 Organisering og planprosess
1.9 Bakgrunn, andre planer

2. Hovedutfordringer-utviklingstrekk s.11

2.1 Hovedutfordringer for kulturminner i Hobøl
2.2 Kulturminnevern og ansvarsfordeling
2.3 Verneverdi og vernekriterier
2.4 Definisjoner
2.5 Om freding
2.6 Kart over automatisk fredede kulturminner og landskapsrom i kommuneplanen
2.7 Kulturminnesøk- en tjeneste fra Riksantikvaren
2.8 Hensynssoner i kommuneplanens arealdel
2.9 Kart – kommuneplanens arealdel 2015-2026

3. Glimt fra Hobøls eldste historie s.21

3.1 Eldre steinalder (8000-3000 f.Kr.)
3.2 Yngre steinalder (3000-1800 f.Kr. og bronsealder (1800-500
3.3 Eldre jernalder (500f.Kr.- 600e.Kr.)
3.4 Jernalder – middelalder
3.5 Norges eldste dokument på norsk er til hoblingene i 1210

4. Utviklingstrekk ved Hobøls nyere historie s.23

5. Kulturminner i Hobøl s.24

6. Industri- kulturminner langs Hobølelva s.25

6.1 Virksomheter og arbeid langs elva
6.2 Nyere industri

7. Religiøse kulturminner – kirker, gravplasser og bedehus s.36

7.1 Kulturminner i Hobøl vedrørende kirkesteder- fra Riksantikvarens liste
7.2 Hobøl kirke
7.3 Tomter kirke
7.4 Hobøl prestegård
7.5 Gravminner
7.6 Bedehus

8. Gamle skoler, kommunalbygninger, bygdetun, institusjoner for eldre og forsamlingshus s.43
8.1 Skoler og kommunalbygninger
8.2 Bygdetun på Vestre Bråte
8.3 Institusjoner for fattige og eldre
8.4 Forsamlingshus

9. Kulturminner knyttet til tog- og veiforbindelser s.49
9.1 De eldste veiene og bruene
9.2 Mjuke bru
9.3 Sulebru- en skysstasjon
9.4 Karl den 12.s hule
9.5 Jernbanen i Hobøl

10. Landbruket s.53

11. Næringsliv, handel og meierivirksomhet s.58

12. Forsvarsanlegg og krigsminner s.59

13. Formidling - muséer og den lokale kulturelle skolesekken s.61
13.1 Hobøl museum
13.2 Den lokale kulturelle skolesekken
13.3 Muséer i privat eie
13.4 Annen formidling

14. Vanghuset s.65

15. Kjente personer fra Hobøl s.66
15.1 Stortingsmenn og -kvinner
15.2 Andre kjente personer

16. Forslag til generelle bestemmelser (jf. plan- og bygningslov §1-9 pkt.7).
Retningslinjer til kommunedelplan for kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap i nyere tid s.67

17. Virkemidler i kulturminnevernet s.70
18. Handlingsplan s.72
19. Kilder s.73

1.Kulturminneplanen

1.1 Bakgrunn

Etter plan- og bygningsloven har kommunene et selvstendig ansvar for å ta vare på kulturminner og kulturmiljøer. Riksantikvaren oppfordrer alle kommuner til å utarbeide en kulturminneplan som ledd i å oppfylle dette ansvaret.

Kulturminner og kulturmiljøer er viktige spor fra fortiden, men er også en del av nåtiden og fremtiden. De er en kilde til kunnskap og opplevelser som er viktig å ta vare på og sikre for fremtiden. Kulturminnene er en del av identiteten vår og gir både tilhørighet og karakter til miljøet rundt oss. Kulturminner og kulturmiljøer forteller oss en historie om hvordan det var å være mennesker før og hvordan samfunnet har vært organisert. Dette gir oss grunnlag til å forstå vår egen tid og kunne planlegge bedre for det samfunnet som ligger foran oss.

Kommunen er kulturminneforvalter og myndighet etter plan- og bygningsloven.

Plan- og bygningsloven
Lov om planlegging og byggesaksbehandling av 2008 (plan- og bygningsloven) er det viktigste kommunale virkemidlet for bevaring av kulturminner og kulturmiljøer. Loven skal fremme bærekraftig utvikling til beste for den enkelte, samfunnet og framtidige generasjoner. Loven regulerer byggetiltak og stiller kvalitetskrav til sikker saksbehandling og arealplanlegging, deriblant bevaring av historiske og kulturelle verdier. Kommunen kan sikre vern av kulturminner og kulturmiljøer gjennom regulering av hensynssoner med bestemmelser om vern i kommuneplaner og reguleringsplaner.
Plan- og bygningsloven spiller en viktig rolle for bevaring av verneverdige bygninger og anlegg av regional og lokal betydning.

I kulturminneloven defineres kulturminner som «spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til». Det er denne definisjonen som legges til grunn for den statlige forvaltningen av de materielle kulturminnene.
I dette ligger også kulturmiljøer, områder som er formet gjennom menneskelig aktivitet. Med kulturmiljøer menes områder der kulturminner inngår som en del av en større helhet eller sammenheng.

Kulturminneloven er det sentrale lovverket for beskyttelse av fredete kulturminner og kulturmiljøer.

Kulturminnelovens formål (§ 1)
Kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning.
Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressursene som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet.
Når det etter annen lov treffes vedtak som påvirker kulturminneressursene, skal det legges vekt på denne lovs formål.
(Lov om kulturminner av 9. februar 1979 nr. 8785, sist endret 1. januar 2007).

Kulturminner er sporene etter levd liv, en arv fra generasjoner før oss, som vi skal forvalte videre til de som kommer etter. Kulturminnene er viktige kunnskapsbærere som forteller oss om vår fortid og historie.

Allé langs kirkegårdsmuren ved Hobøl kirke *Foto: Eva K. Utne*

Bildene i planen tatt av Eva Kubberød Utne der det ikke står noe annet.

1.2 Organisering av kulturminneplanen

Fremdrift

Det har vært en målsetting at Hobøl kommune har en kulturminneplan når kommunene blir en del av Indre Østfold kommune fra 2020.Det er valgt å lage en kommunedelplan etter de krav som plan- og bygningsloven krever. Varsel om oppstart, godkjent planprogram og dialogmøte er gjennomført.

Organisering

Et arbeidsutvalg har bestått av Kristin Lippestad, leder for kultur, Asbjørn Hjorthaug, Lars Egeberg, Hans Kristian Jensen og Gunnar Hjorthaug fra Hobøl historielag/ museumsutvalget.
Eva Kubberød Utne har vært prosjektleder og har skrevet planen.
Styret i Hobøl historielag og styret for stiftelsen Vestre Bråte har vært referansegruppe.

Finansiering

Hobøl kommunestyre vedtok 12.12.18, sak 18/98, å bevilge kr 70 000 til arbeid med kulturminneplan. Riksantikvaren har etter søknad bevilget kr 100 000 i tilskudd til Hobøl kommune til kulturminneplanen.

1.3 Formålet med planarbeidet

Kulturminner, kulturmiljø og kulturlandskap er en viktig del av omgivelsene og identiteten til Hobøl. Kulturminnene forteller en historie om hvordan Hobølsamfunnet har utviklet seg gjennom tiden og blitt til det det er i dag. Vi må sørge for at vår felles historie og kulturarv blir en kilde til opplevelse, kunnskap og identitet for alle. Dette gjenspeiler seg i Hobøls visjon:

> *«Hobøl kommune skal være Norges beste land- og forstadskommune for alle kommunens beboere og aktører, det være seg ordfører, øyenstikker eller gründer».*

Kulturminner er en ressurs som ikke kan fornyes. De er derfor viktige å bevare og synliggjøre slik at fremtidige generasjoner kan få glede og kunnskap om dem.

De nasjonale målene for kulturminneforvaltningen er nedfelt i en rekke lover, rundskriv, stortingsmeldinger, statlige planretningslinjer mv. Kulturminneloven og plan- og bygningsloven gir lovgrunnlaget for forvaltning av kulturminner. Disse lovene er det viktigste redskapet for å ivareta mangfoldet av kulturminner og kulturmiljøer. Formålet i kulturminneloven er dette:

«Kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressurser som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet.»

Formålet med planarbeidet har vært å lage en kulturminneplan for Hobøl kommune for perioden 2019-2031. Gjennom kulturminneplanen styrkes kommunens kunnskapsgrunnlag om kulturminner og lokalhistorie, noe som igjen vil sikre en effektiv og forutsigbar forvaltning av kulturminner i Hobøl.

Kulturminneplanen er et arbeidsredskap og et styringsverktøy i planlegging og saksbehandling som berører kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap.

- Kommunedelplan for kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap skal kartlegge og synliggjøre kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap i Hobøl kommune.

- - fremme tiltak for å sikre kulturhistoriske verdier, øke bevisstheten om kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap som en viktig ressurs for å forvalte dem på en helhetlig måte

- - få et formelt grunnlag for å ivareta kulturminnehensyn i kommunens løpende planarbeid og saksbehandling

- - gi et bedre grunnlag for å formidle kommunens kulturarv

Kulturminneplanen handler først og fremst om nyere tids kulturminner (etter år 1537). De fleste av disse er kommunens ansvar bl.a. etter plan- og bygningsloven. Planen skal gi forslag til bestemmelser for kulturminner fra nyere tid og hensynssoner for bevaring av kulturmiljøer (H570) med retningslinjer.

1.4 Overordnede rammer og føringer for planarbeidet

1.4.1 Nasjonale føringer

Nasjonale forventninger til regional og kommunal planlegging fremhever at kulturminner og kulturmiljøer er viktige for identitet og tilknytning og er en viktig ressurs for næringsutvikling.
I plan- og bygningsloven finnes formålet i § 1-1 om bærekraftig utvikling, grunnlag for vedtak om bruk og vern av ressurser (ledd 1 og 2) og § 3-1b om oppgaver og hensyn i planlegging – om kvaliteter i landskap og vern av verdifulle landskap og kulturmiljøer.
De viktigste årsakene til tap eller svekking av kulturminneverdiene er økende utbyggingspress også inkludert infrastruktur og manglende bruk av bygningsmiljøer som følge av nedleggelser i tradisjonell industri og gårdsdrift. Det forventes at kommunen identifiserer, verdsetter og forvalter verneverdige kulturminner i tråd med nasjonale mål og ivaretar disse i kommunens overordnete planer og reguleringer.

Videre forventes det også at arkitektur, kulturminner, landskapsverdier, vann og grønne elementer tas aktivt i bruk som ressurser i sentrumsutviklingen.

Som planmyndighet har kommunen en sentral rolle i forvaltningen av kulturarven. Norge er også forpliktet til å forvalte kulturarven på en forsvarlig måte gjennom internasjonale konvensjoner. Regionale mål for kulturminneforvaltningen er nedfelt i regional kulturminneplan for Østfold og i fylkesplan inkludert temakart for kulturmiljøer og kulturlandskap. Videre følger en beskrivelse av de overordnede føringene for planarbeidet.

1.4.2 Regionale mål og føringer

Kulturminneplan for Østfold 2010-2022: Hovedmålet i kulturminneplanen er samtidig et delmål for kulturminnevernet i fylkesplanen: «*Hensynet til kulturminner og kulturmiljøer, med deres egenart og variasjon, vektlegges i samfunnsplanleggingen. Kulturminner og kulturmiljøer vernes, både som en del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Nasjonal kulturminnepolitikk iverksettes på regionalt nivå og det legges til rette for at mangfoldet av*

kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap skal stå sentralt i utviklingen av så vel fylket som for levende lokalsamfunn.»

1.4.3 Kommunale mål

1. Kartlegge verdifulle kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap i Hobøl kommune

2. Fremme tiltak for å sikre og forvalte kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap i Hobøl

3. Øke bevisstheten om kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskapet gjennom formidling og informasjon.

4. Sikre at forslag i kulturminneplanen videreføres i kommuneplanens arealdel.

1.4.4 Bakgrunn, andre planer

Hobøl kommune har ikke tidligere hatt en kulturminneplan. Kulturminneplanen bygger på vedtatte planer og føringer fra nasjonalt, regionalt og lokalt nivå.

Kommuneplan for Hobøl 2015-2026, arealdel, med bl.a. hensynssoner og kommuneplan 2011-2022 samfunnsdel. «Med status som bygdekommune knyttes det sterke relasjoner til naturen. Hobølelva, de store kulturlandskapene og de sammenhengende skogområdene er viktige deler av kommunens identitet.»

NOU 2002: «Fortid former framtid – utfordringer i en ny kulturminnepolitikk»

Kulturminner og kulturmiljø er en ressurs i seg selv. Kulturminner og kulturminnepolitikken er et ledd i en større samfunnsmessig sammenheng.

St.meld.nr.16 (2004-2005) «Leve med kulturminner»

Stortingsmeldingen dokumenterer at uerstattelige kulturminneverdier er i ferd med å gå tapt. Dette er verdier som ikke kan fornyes. Ved behandlingen av St.meld.nr.16 sluttet et samlet Storting seg til nasjonale mål for kulturminnepolitikken fram mot 2020. Innen samme periode skal tapet av verneverdige kulturminner ned til et minimum.

Regjeringens mål for kulturminnepolitikken er at:

- Mangfoldet av kulturminner og kulturmiljø skal tas vare på som bruksressurser og grunnlag for kunnskap, opplevelse og verdiskaping.
- Et representativt utvalg av kulturminner og kulturmiljø som dokumenterer geografisk, sosial, etnisk, næringsmessig og tidsmessig bredde, skal gis varig vern gjennom freding.

St.meld.nr.26 (2006-2007) «Regjeringens miljøvernpolitikk og rikets miljøtilstand»

I denne stortingsmeldingen inngår kulturminnepolitikken som én del av en samlet framstilling av miljøpolitikken. Meldingen redegjør for status i arbeidet med å følge opp tiltak omtalt i St.meld.nr.16 (2004-2005) «Leve med kulturminner» og fremmer tiltak for videre oppfølging.

Kulturminner og kulturmiljøer representerer samfunnets felles verdier. De er unike og uerstattelige kilder til kunnskap og opplevelser og er miljø- og samfunnsressurser som kan gi grunnlag for lokal utvikling og kulturell, sosial og økonomisk verdiskaping. I handlingsplanen legger regjeringen opp til tiltak for at kulturminner skal være aktive elementer i lokalsamfunnet, både med hensyn til trivsel og verdiskaping. Det skal være naturlig og så enkelt som mulig å kombinere bruk og sikring. Eksempler viser at lokalsamfunn som tar i bruk kulturarven, skaper en rekke positive muligheter for befolkningen.

St.meld. nr.35(2012-2013) «Framtid med fotfeste»

Meldingen inneholder en statusoppdatering og tydeliggjør hvilke utfordringer som gjenstår for at man innen 2020 skal nå målene som ble vedtatt gjennom behandlingen av St.meld.nr.16 (2004-2005) «Leve med kulturminner»

Riksantikvarens strategi for arbeid med kulturarv i kommunene 2019-2022

Riksantikvarens kommunestrategi skal bidra til å styrke kommunene i deres arbeid med å ivareta kulturminner som ressurs for kunnskap, opplevelse, bruk og gjenbruk. Strategien tydeliggjør forventninger og anbefalinger til hvordan fylkeskommuner og kommuner kan arbeide med kulturminnefeltet i kommunene.

Fylkesplanen for Østfold «Østfold mot 2050», vedtatt 21.juni 2018

På temakart for Østfold fylkeskommune er kulturlandskap og kulturmiljø ved middelalderkirken i Hobøl avmerket som regionalt verdifulle.

Kulturlandskap: «***Hobøl kirketun,*** *der det er en steinkirke fra slutten av 1100-tallet. Her er en prestegård med fredet hovedbygning (1822) og en stor låvebygning med historiske samlinger. Hagen inneholder et fredet lysthus (ca.1800) og en terrassehage fra 1700-tallet. Tunet omfatter gravhauger og edelløvskog.»*

Kulturmiljø:» ***Hobøl kirke og prestegård.*** *Middelalderkirke, prestegård bygd i 1731 og 1822 og renessansehage fra slutten av 1700-tallet med lysthuspaviljong fra 1800-tallet. Kompakt kulturmiljø som ligger avskjermet i landskapet og ikke inntil noen av dagens hovedferdselsårer.»*

1.8 Organisering og planprosess

Kulturminneplanen for Hobøl kommune er en kommunedelplan. Den tar utgangspunkt i å få fram de viktigste kulturminnene og kulturmiljøene kommunen har. Planen forankres i hele organisasjonen både politisk og administrativt. Den skal være et grunnlagsdokument når Hobøl i 2020 blir en del av Indre Østfold kommune.

Det praktiske arbeidet ledes av enhet kultur. Det er engasjert en prosjektleder som i samarbeid med frivillige i lag og foreninger, planavdelingen i kommunen og fylket, skal forestå arbeidet.

Hobølelva

2. Hovedutfordringer – utviklingstrekk

2.1 Hovedutfordringer for kulturminner i Hobøl

Hobøl kommune ligger i en region med vedtatt kommunesammenslåing. Fra 1.januar 2020 er Hobøl en del av Indre Østfold kommune sammen med Askim, Eidsberg, Spydeberg og Trøgstad.

Det merkes en økt tilknytning til Folloregionen. Det skjer ved at mange har sitt arbeid i retning Ski og Oslo. Det bygges og flytter folk til spesielt tettstedene Tomter og Knapstad. På Ringvoll er tilknytningen størst til Moss og Folloregionen. Hobøl er fortsatt en jordbrukskommune, men flest innbyggere har sitt arbeid i eller utenfor kommunen. Det legges til rette for næringsvirksomhet gjennom bl.a. næringsarealer.

De senere årene har det blitt skapt et betydelig antall arbeidsplasser i Hobøl. Helse- og sosial er den største sektoren. Kommunens strategiske plassering og dagens interesse for å styrke næringsutvikling gir mange muligheter for vekst og utvikling

Fra 2002 til 2009 ble det skapt 436 nye arbeidsplasser i kommunen. Sammenlikner vi med befolkningsveksten i kommunen i perioden, ser vi at det faktisk er etablert flere arbeidsplasser i kommunen enn det er vekst i antall innbyggere. Og det i en kommune med sterk befolkningsvekst. Veksten i antall nye arbeidsplasser i nevnte periode er på hele 67%.

Tall for Nærings-NM 2011 (Telemarksforskning / NHO) underbygger disse tallene, der Hobøl totalt sett er den tredje beste kommunen i Østfold. Innenfor området *vekst i antall foretak* rangeres Hobøl kommune som nr. 1 i Østfold og 10 i Norge (av 429 kommuner).

Stadig flere ser at Hobøl kommune har en utmerket geografisk plassering med sin sentrale plassering på Østlandet og strategisk gunstig nærhet til store markeder. Det er svært gode kommunikasjoner med ny E18, lett adkomst til E6 og togforbindelse til Oslo.

Det forventes at veksten fortsetter. Nye næringsarealer står klare til utbygging, og stadig flere virksomheter ser mot vår kommune for etablering. Holtskogen næringspark ligger sentralt plassert nær den nye E18.

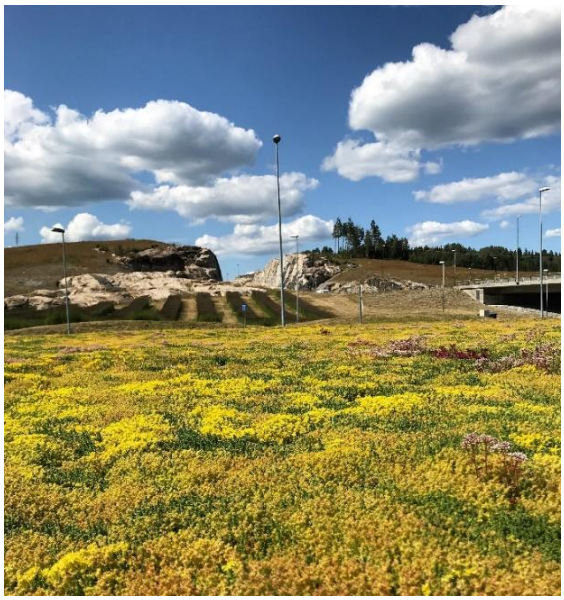

Fra en av rundkjøringene ved nye E18 ved Hobøl bru

Nye E18 med Hobøl bru retning Spydeberg

Slike nyetableringer kan imidlertid komme i konflikt med kulturlandskap og kulturmiljø, fornminner, yngre kulturminner og turveier. Kulturminnevernet møter her press og utfordringer i spennet mellom vern og utvikling. Kulturminner har gått og kan gå tapt. Det vil alltid være ulike meninger om kulturminnenes verdi ut fra øyet som ser. Utvelgelse av kulturminner og kulturmiljø vil være en prioriteringssak. Det er en utfordring å ha tilstrekkelig kompetanse på kulturminnefeltet i kommunen.

Fortsatt jordbruksdrift er avgjørende for landskapets karakter. Landskapet er generelt sårbart for utbygging av bolig- og næringsarealer. Utbygging av infrastruktur truer kulturlandskapet.

2.2 Kulturminnevern og ansvarsfordeling

Myndighet og forvaltningsansvar i kulturminnevernet er fordelt mellom staten, fylkeskommunen og kommunen.

Riksantikvaren er den utøvende faginstansen for Klima- og miljødepartementet, mens fylkeskommunen er det regionale forvaltningsorganet.

Fylkeskommunen forvalter statlig ansvar for kulturminner gjennom delegerte oppgaver fra Riksantikvaren. Fylkeskommunen har ansvar for arkeologiske registreringer, tar imot meldinger om funn og bistår kommunen. For nyere tids kulturminner er fylkeskommunen planmyndighet og rådgiver i kulturminnerelaterte byggesaker. Fylkeskommunen kan fremme innsigelse i plansaker ved trussel mot kulturminner av regional- og nasjonal interesse.

Hobøl kommune har det største ansvaret for å sikre kulturminner i egen kommune gjennom plan- og bygningsloven.

2.3 Verneverdi og vernekriterier

Hva skal vi verne og hvorfor? Kulturminner er ikkefornybare ressurser. Det innebærer at det som ikke bevares, går tapt for alltid. Det vil være en prioritering hvilke kulturminner som skal tas vare på. Til hjelp i vurderingen har vi fagmiljøer med kulturminnekompetanse som vurderer og som har oppsatte vernekriterier å vurdere ut fra, bl.a. utarbeidet av Riksantikvaren. Verneverdiene er ofte kategorisert i tre grupper.

Verneverdiene er ofte kategorisert i tre hovedgrupper. De tre hovedgruppene er:

- Kunnskapsverdi
- Opplevelsesverdi
- Bruksverdi

2.4 Definisjoner

Kulturminneloven gir i § 2 følgende definisjoner på kulturminner og kulturmiljøer:

Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.

Med kulturmiljøer menes områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Etter denne loven er det kulturhistorisk eller arkitektonisk verdifulle kulturminner og kulturmiljøer som kan vernes.

Kulturminner kan være bygninger og bygde anlegg, gravhauger, tufter, helleristninger, båter, bruer eller veifår. De kan være fra forhistorisk tid (fornminner, førreformatoriske kulturminner; kulturminneloven § 4 gir en liste over kulturminner fra oldtid og middelalder som er automatisk fredet) eller fra nyere tid (etterreformatoriske kulturminner).
Det skilles mellom løse og faste kulturminner.
Faste kulturminner er forankret i bakken, løse kulturminner er gjenstander av forskjellig slag.

Et kulturmiljø er et område der kulturminner danner en helhet eller en sammenheng, gjerne på tvers av tid. Kulturmiljøer kan for eksempel være en bydel, et gårdstun med landskapet rundt, et område med middelalderkirke og gravfelt eller et industriområde med fabrikker og boliger.

Kulturlandskap er ikke nevnt i kulturminneloven, men i plan- og bygningsloven. Dette er et begrep som ofte brukes når oppmerksomheten rettes mot den menneskelige påvirkningen i naturlandskapet. Det defineres derfor som landskap som i større eller mindre grad er påvirket av mennesker, i motsetning til «naturlandskap». Vanligvis brukes det om jordbrukslandskapet.

Kommunene kan sikre verneverdige kulturmiljø og landskap gjennom hensynssoner for bevaring i kommunale planer.

Eiketrærne på Vestre Bråte

2.5 Om freding

Alle kulturminner som er eldre enn fra 1537, er automatisk fredet.

Alle stående byggverk fra før 1649 er automatisk fredet av Riksantikvaren. Etter 1649 er bygninger og anlegg fredet gjennom egne vedtak av Riksantikvaren. (R)

Det som ikke er fredet etter kulturminneloven, kan foreslås vernet gjennom plan- og bygningsloven.

.

Vestre Bråte- kommunens tusenårssted og bygdetun

Fra hagen på Vestre Bråte med kongesteinen i bakgrunnen

2.6 Kart over automatisk fredete kulturminner og landskapsrom i kommuneplanen

Kulturminner og –landskap

Kulturminner og kulturlandskap er lagt inn i et eget oversiktskart. Informasjonen bygger i stor grad på de registreringene som er gjort av Fylkeskonservatoren, men også delvis på stedskunnskap og verdier som er kjent i kommunen. Til sammen utgjør dette forekomster som kommunen ønsker og plikter å ivareta.

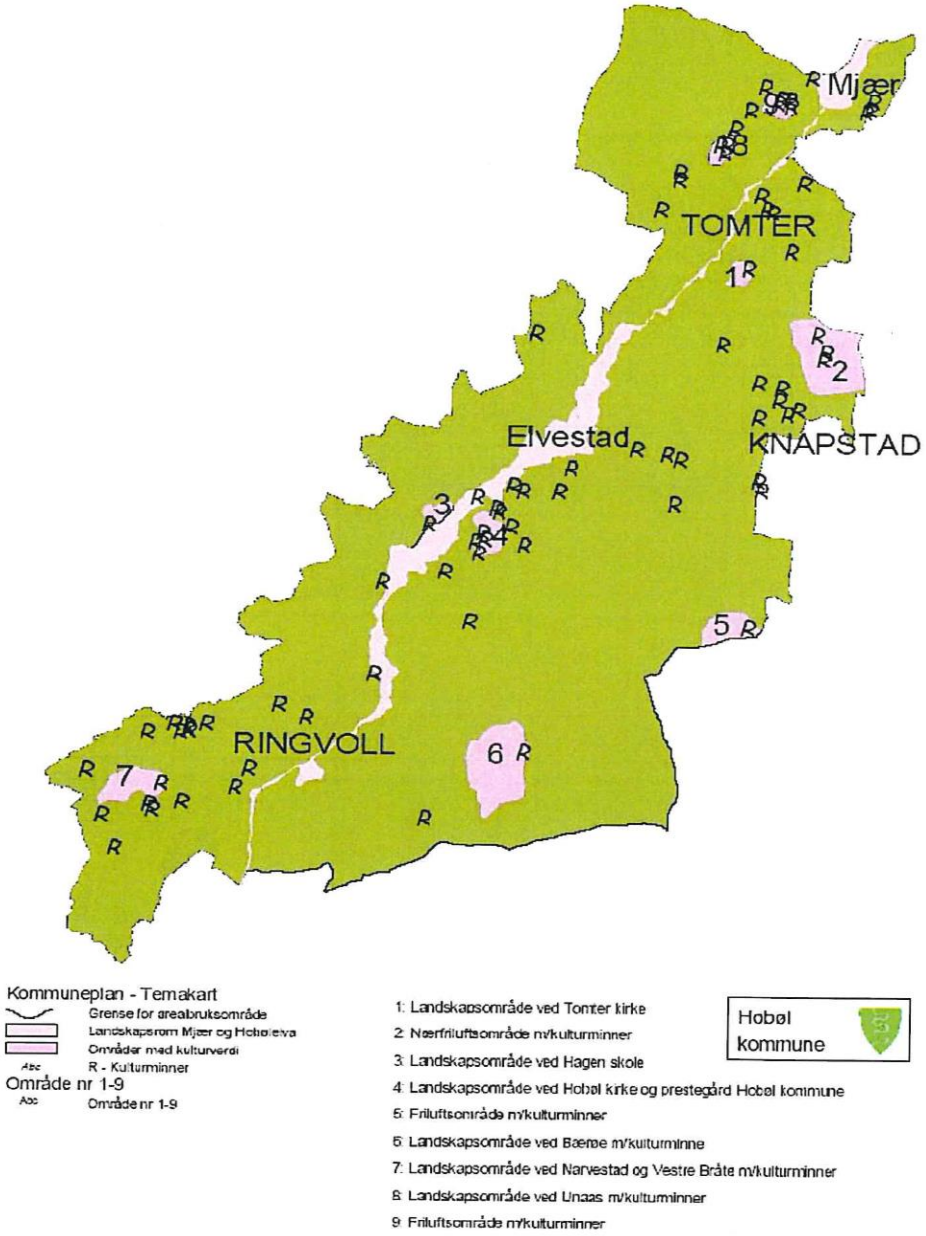

Figur 5:
Kart over kulturminner og landskapsrom.

2.7 Kulturminnesøk

Alle kulturminner fra forhistorisk tid og middelalder (eldre enn 1537) samt stående byggverk fram til 1650, er automatisk fredet og ligger i Riksantikvarens base Askeladden. (www.askeladden.no)

Kulturminnesøk er en annen database (www.kulturminnesok.no) som Riksantikvaren har opprettet der alle kan legge inn kulturminner om de er verneverdige eller ikke.

Østfold historielag har sitt nettsted for kulturminnekart:
https://ostfoldhistorielag.org/kulturminnekart/

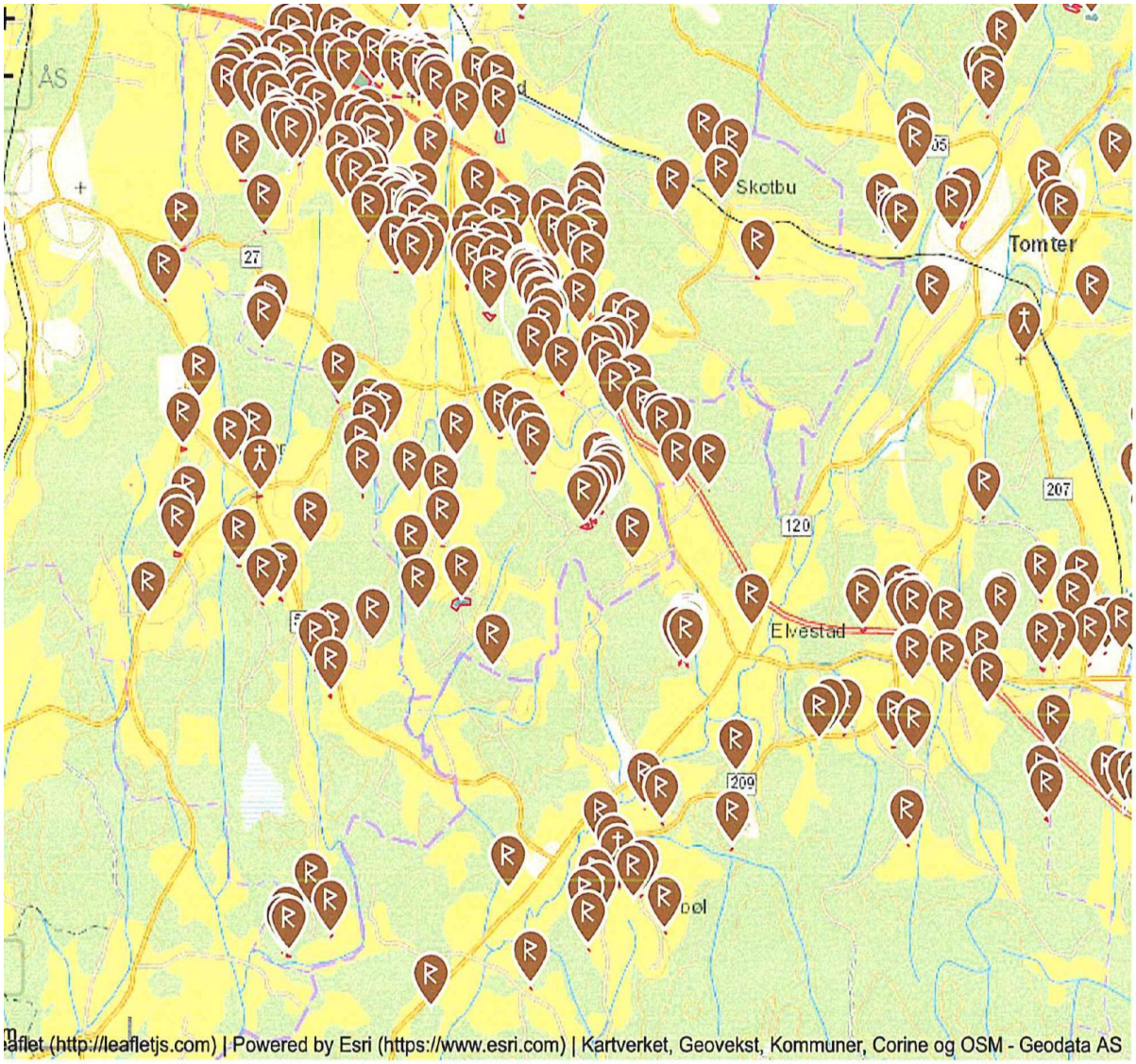

2.8 Hensynssoner i kommuneplanens arealdel

I kommuneplanens arealdel for 2015-2026 er det fastsatt hensynssoner som gjelder soner for bevaring av kulturmiljø.

Sonene for bevaring av kulturmiljø er:

H570-4 Sone for bevaring av kulturmiljø

«Hensynssonen skal ivareta kulturlandskapet ved Hobøl kirke. Kirken ligger høyt og fritt i terrenget – slik som navnet Hobøl (den høytliggende boligen) sier det. Tiltak eller aktivitet som direkte eller gjennom fjernvirkning påvirker de ønskede verdier negativt, skal derfor unngås. Områder vist som hensynssone kulturmiljø i plankartet er tiltak nevnt i plan- og bygningslovens §§ 20-1 og 20-2 ikke tillatt dersom det forringer de historiske, arkitektoniske eller andre kulturhistoriske verdier som knytter seg til hensynssonen. Elementer som åpne bekker, steingjerder, spesielle trær eller andre kulturlandskapselementer skal i størst mulig grad bevares.»

H570-5 Sone for bevaring av kulturmiljø

«Hensynssonen skal ivareta området rundt Vestre Bråte. Tiltak eller aktivitet som direkte eller gjennom fjernvirkning påvirker de ønskede verdier negativt, skal unngås. Områder vist som hensynssone kulturmiljø i plankartet er tiltak nevnt i plan- og bygningslovens §§ 20-1 og 20-2 ikke tillatt dersom det forringer de historiske, arkitektoniske eller andre kulturhistoriske verdier som knytter seg til hensynssonen. Elementer som åpne bekker, steingjerder, spesielle trær eller andre kulturlandskapselementer skal i størst mulig grad bevares.»

Kommuneplanens arealdel er derfor tydelig på bevaring av disse to kulturmiljøene H570.

Eiketrærne er dominerende på Vestre Bråte. De er plantet i to grupper med 3 trær i hver. De skal ha kommet som småplanter fra Vestby og er plantet ca. 1795.

2.9 Kart – Kommuneplanens arealdel 2015-2026

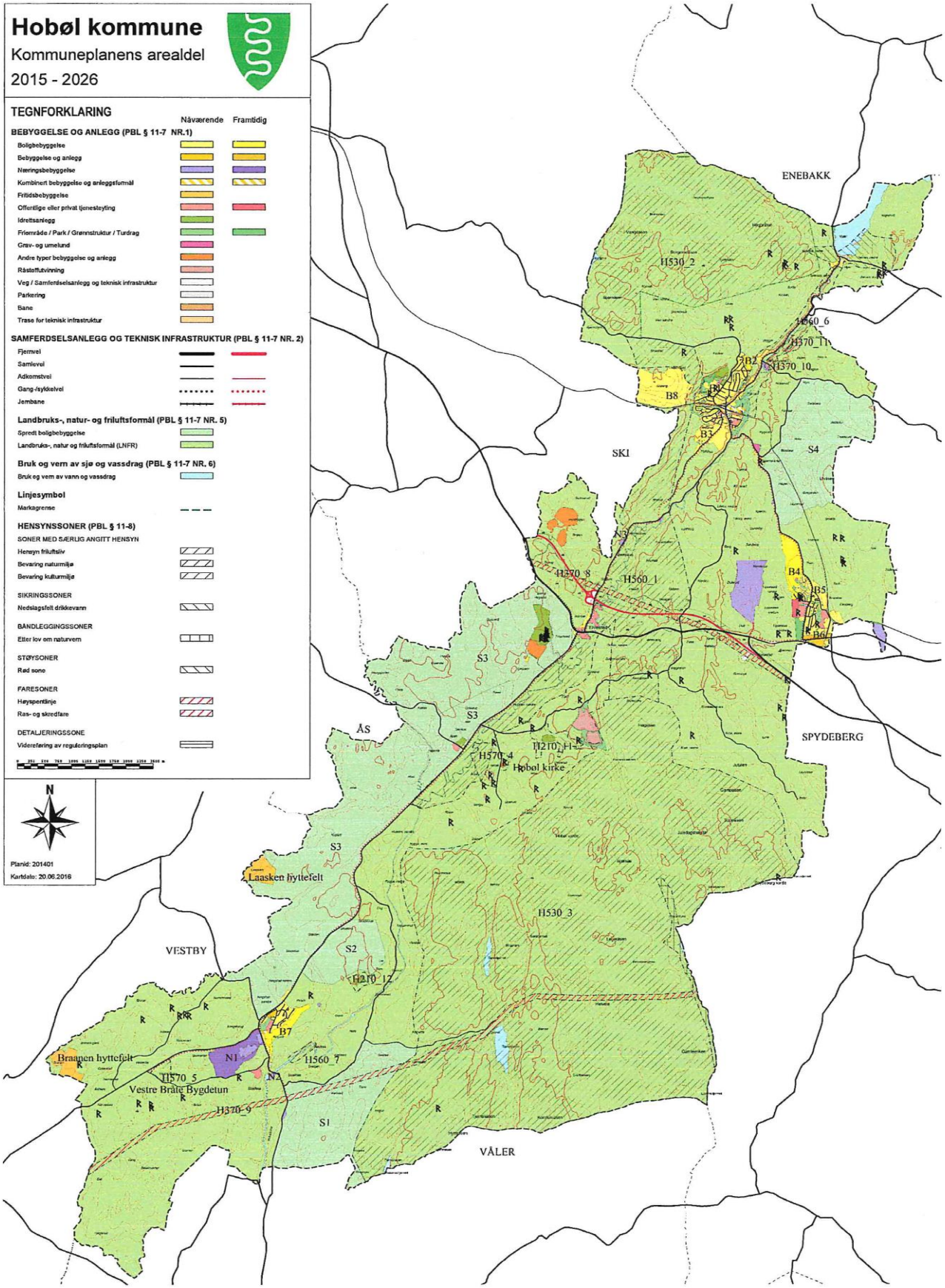

Hobøl er rikt på kulturminner fra både før og etter reformasjonen i 1537.

Bosetningsspor, gravrøyser, fangstgroper og eksisterende bosetning utgjør en spennende blanding av kulturminner fra et tidsperspektiv som strekker seg over 9000 år. Kulturminner som er fra før reformasjonen i 1537 kalles fornminner. Disse er automatisk fredet. Eksempel:

Gravfeltet på Knapstad

Mellom husene på boligfeltet ved Kristianiaveien, like nord for Knapstad skole, ligger det et lite gravfelt med tre steinblandete gravhauger

Området består av en sørvendt skråning som er tilgrodd med lyng, einer, kratt og furu. På alle kanter er det hus og hager. Gravfeltet omfatter 3 stein- og jordblandede hauger. Øverst i området ligger en godt synlig rund haug. Vest for denne og i kanten av en gruset vei inn til området, skal det også ha ligget en gravhaug. Denne er ikke synlig lenger og er trolig ødelagt som følge av byggingen av veien. En avlang haug ligger helt sør i området.

Gravfeltet blir skjøttet av elever ved Knapstad barne- og ungdomsskole. Det er også satt opp informasjonsskilt ved gravene.

Kart over gravfeltet ved Kristianiaveien på Knapstad (utsnitt hentet fra den nasjonale kulturminnedatabasen Askeladden.

Elever fra Knapstad barne- og ungdomsskole rydder på gravfeltet sammen med fylkeskommunen

3. Glimt fra Hobøls eldste historie

3.1 Eldre steinalder (8000-3000 f.Kr.)

I eldre steinalder (8000-3000 f.Kr.) gjennomgikk landskapet og naturmiljøet store og raske endringer. Innlandsisen trakk seg tilbake og landet hevet seg. Under issmeltingen lå det meste av Hobøl under vann og fremsto som en skjærgård. Rett etter istida stod sjøen litt over 200 m høyere enn i dag.

De første menneskene det finnes sikre spor etter i Hobøl, er innenfor tidsrommet 5000-4000 f.Kr. Dette var fangstfolk som ikke hadde fast oppholdssted. Da var landskapet i Hobøl dominert av en smal, grunn fjord. Fjorden rakk helt nord til Tomter. Ved utgangen av eldre steinalder var det meste av «Hobølfjorden» blitt til en elv som munnet ut i fjorden et sted i nærheten av Høyfoss sør i bygda.

Fra eldre steinalder finnes det ni steinøkser fra Hobøl ved Universitetets Oldsaksamling. De er alle karakteristiske for Nøstvet- kulturen. Tre av øksene er funnet på gårdene Oddestad, Dal og Haglerød lengst syd i bygda. Disse funnene tyder på at her har vært boplasser og omstreifende jegere. Det er ikke funnet helleristinger, amuletter eller andre ting.

Det er funnet minst ti steinalderboplasser, leirplasser eller aktivitetsområder på Greaker; på gården der det i dag er trialbane. Området ligger på et skogkledt høydedrag og er en del av et landskap som er typisk for Hobøl. Her er også funnet slått flint i 18 av i alt 73 prøvestikk.

Det er også funnet 7 forekomster av boplasser fra eldre steinalder på Ringvoll.

3.2 Yngre steinalder (3000-1800 f.Kr.) og bronsealder (1800-500 f.Kr.)

Det meste av Hobølfjorden var forsvunnet innen år 4000 f.Kr. Jordbruk innføres i skillet mellom eldre og yngre steinalder.

Øksene som finnes fra denne perioden, er mer glatte og tynne. De settes i forbindelse med den første jordbrukskulturen. I Hobøl er det verken funnet bosteder eller spor etter åkrer fra yngre

steinalder eller fra bronsealder. Øksene endret seg fra tynnakka steinøkser til jyske stridsøkser til simple skafthulløkser. Det er også funnet arbeidsøkser fra Hobøl i samme periode som de flotte stridsøksene. Dette var såkalte tjukknakka typer.

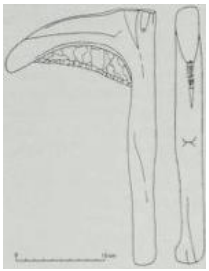
Flintsigd fra Knapstad

På Tolfshus nordre er funnet et ildsted fra bronsealder.

I bronsealderen ble det skikk å legge opp gravrøyser over de døde som i hvertfall hadde en viss status. Det finnes et femtitalls sikre gravrøyser og gravhauger i Hobøl. Disse finnes som oftest på frittliggende høydedrag. Det er bronsealderrøys på Høgåsen under Grimsrud gård og på Igsiåsen under Igsi. (ID 39853 og 41423). Mange av bronsealderrøysene står godkjent fredet på Askeladden. Andre registrerte gravrøyser er bl.a. på Knapstad på andre siden av dammen for bo- og behandlingssenteret, på Berg, Jaren øvre, Unås, Vestre Krok, Risvæla, Skjelfoss. På Lunden (Smertu) ligger det største gravhaugfeltet i bygda med minst 7 jord- og steinblandede rundhauger.

3.3 Eldre jernalder (500 f.Kr.-600 e.Kr.)

Det er ikke registrert gjenstander av jern fra eldre jernalder i Hobøl, men det finnes vitnemål om at metallet faktisk var i bruk i bygda.

I forbindelse med den nye E18 utgravningen ble det avdekket gammel bosetting høsten 2010 og 2011. Det ble i alt funnet 35 stolpehull, 23 kokegroper og 19 uidentifiserte nedgravninger, 4 grøfter, 4 ildsteder; til sammen 85 bosettingsspor. De eldste er datert til 335-170 f.Kr. Også på Riggesem og Foss ble det funnet spor av bosetting i forbindelse med forberedelser til ny E18.

Da vannet trengte gjennom raet ved Mjær og elva rant nedover dalføret, ble Mors det første kjente navnet på Hobølelva. Elva med dalføret ble kalt Morsadalr eller i moderne form Mossedal. Dette kom også til å bli navnet på den bygda som etter hvert vokste fram. Hobøl og Tomter er mye yngre bygdenavn.

I bosetningshistorien faller det naturlig å dele Hobøl sogn som folk i bygda gjør det i dag, i Ytre og Øvre Hobøl.

I eldre jernalder ble flyttjordbruket avløst av stabil gårdsdrift og jordbrukerne ble bofaste bønder. Det var jordsmonnet og terrenget som avgjorde hvor de første gårdene ble ryddet og bygd. De første gårdene ble lagt nær bekkene der det var lett tilgang til vann.

På Vegger gård i Tomter finnes en gravhaug fra romersk jernalder. Når det gjelder bygdeborger finnes det i dag ikke spor etter slike borger. Det finnes riktignok et stort borganlegg ved Spydeberg varde på grensa mellom Hobøl og Spydeberg.

Ved Hobøl varde som ligger nær kirkehøgda i Hobøl, kunne en tenkt seg at det kunne ha vært et festningsverk, men her finnes ikke spor av overgrodde festningsmurer. Det ligger imidlertid flere bygdeborger rundt Hobøl som eksempel Slottsåsen i Spydeberg og to borger i Våler. Bygdeborgen på Dragåsen noen hundre meter inn i Enebakk, ble brukt av folk i den øvre delen av Hobøl.

3.4 Jernalder – middelalder

Det finnes spor fra fangstliv bl.a. på Unås gård. Dette er en fangstlokalitet som er automatisk fredet. Her er et felt med gravhauger som består av 8 intakte fangstgroper ifølge bygdeboka, men nyere registreringer viser at det er flere. En kan tenke seg at vilt var nødt til å falle i en av fangstgropene når de kom utfor bergkløfta på Unås. Tilstanden er forfallen, men er fullt synlig i terrenget. I tillegg er det registrert fangstgroper flere andre steder i kommunen bl.a. på Svikebøl.

3.5 Norges eldste dokument på norsk er til hoblingene i 1210

Første gang folk fra Hobøl nevnes i et dokument er i et diplom fra 1210. Det ligger i Riksarkivet og er landets eldste dokument som er skrevet på norsk. Det er fra baglerkongen Fillipus Simonsson som sender brev til alle mossedølene eller folk i Hobøl. Han advarer dem på det sterkeste mot å hindre munkene fra Hovedøya kloster i å ta sin eiendom ved Asper i bruk. Brevet er en uanselig pergamentbit på ca. 14 x 6 cm og en kjenner ikke til hvordan brevet er havnet i Riksarkivet.

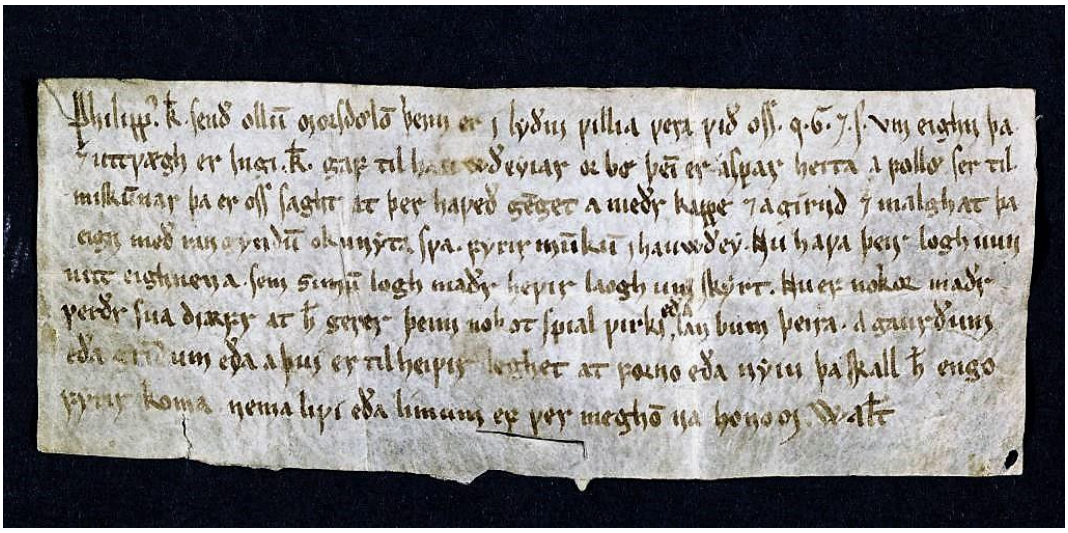

4. Utviklingstrekk ved Hobøls nyere historie

Når en ser tilbake på utviklingen i Hobøl, er Hobøl først og fremst en jordbruksbygd omkranset av skoger, samt at fossekraften i Hobølelva har gitt folk sitt levebrød. Hobølelva har hatt atskillige virksomheter som har utnyttet fossekraften fra Mjær og nedover. Også de sammenhengende skogområdene er viktige deler av kommunens identitet.

Når det gjelder jordbruk, har jordsmonnet passet best til vanlig jordbruksdrift med dyrking av korn, poteter, eng og beite. De dyrkede arealene består for det meste av leirjord med noe sandinnblanding. Enkelte steder er det ganske kupert, slik som i Tomter. På mange av gårdene har de hatt fjøs og drevet med melkeproduksjon. Dette har endret seg betraktelig. I dag finnes det knapt en gård i Hobøl som driver med kuer.

Noe som hadde konsekvenser for Hobøls utvikling i 1960-70 årene, var spørsmålet om plassering av hovedflyplass. Hobøl ble en del av hovedflyplassdebatten i konkurranse med Gardermoen og Hurum. Dette var en strid som varte i 30 år. Den fikk konsekvenser for Hobøl i form av båndlegging av arealer og mange saker ble satt på vent i påvente av endelig beslutning. Hobøl ble valgt til hovedflyplass i

1972, Hurum i 1988 og i 1992 ble Gardermoen endelig valgt som hovedflyplass. Dette ble slutten på en lang kamp om hovedflyplassens beliggenhet.

Hobøl har etterhvert utviklet seg til å være en pendlerkommune, der mange har sitt arbeid utenfor kommunen (73% i 2011). Med nærhet til Oslo og Moss har det etter hvert blitt en betydelig befolkningsøkning. Per 2.kv.2019 har kommunen 5 715 innbyggere.

Kommunen har 3 tettsteder, Tomter, Knapstad og Ringvoll, og et senter for administrasjon i Elvestad. Det har vært politisk enighet om at hvert av tettstedene skal ha barneskole med skolefritidsordning. På Knapstad ligger også ungdomsskolen vegg i vegg med barneskolen. Dette er nå en enhet; Knapstad barne- og ungdomsskole. Knapstad har bo- og behandlingssenter og et legesenter.
På Tomter ligger Hobøl bibliotek inkludert post. Ringvoll har nå post i butikk og i tillegg den privateide Ringvollklinikken. Kommunen har kommunale barnehager i alle tettstedene og i tillegg private barnehager både på Tomter og Knapstad.
Tomter er det tettstedet med størst tilflytting. Dette gjelder også i stor grad Knapstad.
Jernbanen har hatt stor betydning for utviklingen av disse to tettstedene. Innbyggerne syd i kommunen benytter seg av jernbanen fra Sonsveien stasjon ved Såner.
Ca.36% av innbyggerne bor spredt utenom tettstedene.

Hobøl har de seinere årene hatt store utfordringer når det gjelder økonomi. Kommunen har i 13 år vært i Robek-registeret. Dette er et register for kommuner som er i økonomisk ubalanse. Dette har medført at fylkesmannen har måttet godkjenne og kontrollere budsjettene, men i januar 2018 kom kommunen ut av dette og kan nå selv styre økonomien.

Fra 2020 blir Hobøl en del av Indre Østfold kommune. Kvalitetene som Hobøl har, må tas vare på i den nye kommunen. Lokale lag og frivillighet er viktige kulturbærere og bindeledd i befolkningen. Gjennom dette kan innbyggerne føle tilhørighet og tilfredshet ved å bo i Hobøl.

5. Kulturminner i Hobøl

Alle kulturminner som er eldre enn fra 1537 er automatisk fredet av Riksantikvaren.
Dette gjelder også alle stående byggverk fra før 1649.

Lokalitet	Sted	Lagt inn av	Kategori	Vernestatus	Datering
84587-1	Hobøl kirkested	Riksantikvaren	kirkested	Automatisk fredet	Middelalder
86049-1	Hobøl prestegård	Riksantikvaren	Hovedbygning, bolig	Kml.§15 Freding av bygning, anlegg mv. fra nyere tid. Hovedbygning og lysthus har monumentale kvaliteter	1731 og 1822
76101	Narvestad gravminne	KHM, kulturhistorisk museum, Oslo	Arkeologisk minne	Automatisk fredet	Bronsealder, jernalder

61999-1	Spydeberg varde, beliggenhet Hobøl	KHM «	bygdeborg	Automatisk fredet	Jernalder
51116-1	Knapstad gravhaug		Gravminne	Automatisk fredet	Jernalder
76652-1	Ekebergåsen eller Igsiåsen		Gravrøys, rundrøys	Automatisk fredet	Jernalder
90486-1	Bråte Vestre lagård		Låve, laftet oppført i to trinn	Automatisk fredet	1537 - 1649

PS. Det er gjort flere registreringer enn på Askeladden.

Inngangsportalen ved Hobøl kirke

6. Industri- kulturminner langs Hobølelva og tilstøtende vassdrag

6.1 Virksomheter og arbeid langs elva

Hobølelva med tilstøtende bekker har vært gjenstand for atskillig aktivitet fra 1500-tallet og fremover. Det var fossefallene som sørget for kraften som ble benyttet. De stedene som lå til rette for større sagbruksdrift, var ved fossefallene mellom Mjær og Brekke. Deretter har elva et roligere løp ned til Svelgen eller Høifoss og Skjelfoss som er de betydelige fossefallene.

Rester av damanlegg fra Svikebøl mølle *Vinter ved elva*

Rundt år 1865 var skogen i Hobøl i ferd med å bli sterkt medtatt både pga. stormskade og overdreven hogst. Skogeierne drev selv tømmeret fram til Hobølelva der det ble overtatt og merket av kjøpere som stod for fløting til Moss. Noe ble kjørt til Hølen, Christiania, Moss og Son. Ved Mjær er en skriverstue der papirarbeidet foregikk. Huset er avmerket på et jegerkart fra 1804. Her har tydeligvis tømmeret som kom fra nord i Glommavassdraget vært registrert. Huset står der også i dag og var bolig for «Skriveren». Både grunneierne og de som eide fallrettighetene nedover elva, skulle ha sine avgifter for fløtingen.

Parti fra Mjær ca. 1905.

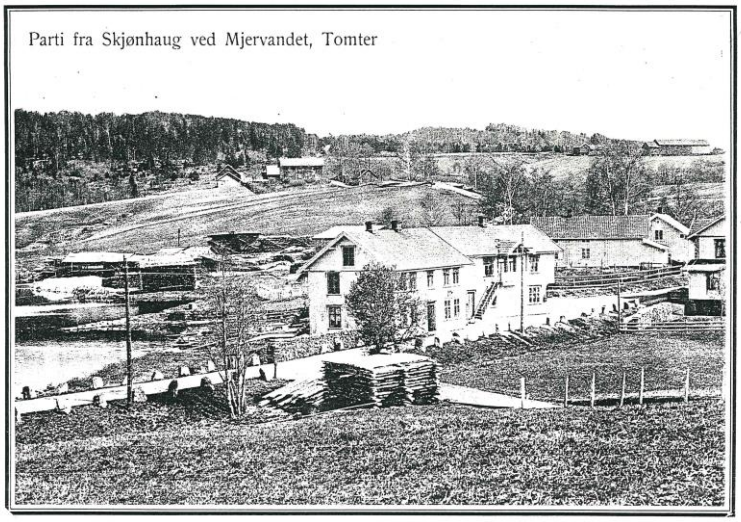

Wilse beskriver tømmerfløting i Hobølelva i 1781, men de første spor av tømmerdrift og fløting kan vi finne langt ned i middelalderen på 1300-tallet med Bolt som hadde gårdsparter med skog flere steder i Hobøl og fikk avgifter i tømmer der han selv bodde på Mosseros.

I 1594 beskriver biskop Jens Nilssøn 8 sagbruk i Hobølelva og i 1620 var det 26 sager i Hobøl. Tømmer var en verdifull ressurs. Det ble bl.a. fraktet tømmer til Moss jernverk som brukte trekull i sin produksjon. Tømmer fra Hobølskogene havnet for en stor del på skip som lå i Hølen og Son og ble fraktet til Nederland. Skogseiere og sagbrukseiere i Hobøl eide også skip som eksporterte tømmer og trelast. Kjøpmenn fra Moss, Son og Christiania kjøpte seg inn i gårder, sager og skog i Hobøl. Tømmerfløting ble en del av transporten.

Da skogen langs Hobølelva ble hogd ut, måtte det kjøpes tømmer fra Enebakk og en tid fra Østerdalen. Noe av det kjøpte tømmeret ble kjørt eller fløta over Lyseren til Hallerud og derfra transportert over land til Mjær og sendt nedover Hobølelva til Moss. Dette skildrer Wilse allerede i 1779.

I 1827 ble den første fellesfløterforeningen stiftet av trelasthandlerne i Moss. I 1880 ble Moss Fellesfløterforening stiftet. Den engasjerte hele 250 mann i 2-3 uker i hele Vansjøområdet der Hobølelva var den viktigste. Fellesfløterforeningen ble nedlagt i 1935. Da var konkurransen fra jernbane og biler blitt for stor. Det finnes en rekke spor i dammer i Hobøl i dag; særlig finner vi mye i dammen ved Høyfoss/Svelgen.

Fra fossen ved Svelgen/Høyfoss

En del trelast ble fraktet til Tomter stasjon. Dette økte spesielt fra 1883-84 etter at stasjonen kom.

C.A. Grydeland (f.1881) har fortalt om tømmerfløtingen: *«Det jeg minnes fra jeg var smågutt, var fløtingen i Hobøl-elva. Det ga mange gårder en ikke liten ekstra inntekt ved dam- og lenserettigheter. Når flommen kom om våren, var det stor livlighet langs elva. Tømmerbunner ble slått ut og fløtningen tok til. Mange menn var i virksomhet. Brukseiere i Moss hadde sin inspektør som så til at alt ble slått ut. Tømmerfløtningen var ikke ufarlig, således hendte det at to av eierne av Skjelfoss mistet arbeidere, især når tømmeret bandt seg. Tømmerfløtningen tok slutt i 1935 da bilene overtok tømmertransporten.»*

I 1865 var det ni sagbruk langs elva som skar over 50 tylfter tømmer. Oppgangssager ble erstattet av dampsager. Like nedenfor utløpet av Mjær lå Svikebølsaga som var en sirkelsag. Den ble nedlagt i de første årene av 1900-tallet. Her kan også sees rester av Svigebøl Mølle og Frørenseri. Den var i drift til i 1960-årene.

Det var flere møller langs elva som Vegger Øvre, Vegger Nedre, Brekke, Svelgen, Skjelfoss Øvre og Nedre. I 1875 ble 3 av møllene rammet av vannmangel: Svelgen, Skjelfoss Øvre og Nedre og Brekke.

Ved siden av møllene vokste det fram mindre industrielle sentra. Frørenserier ble etablert ved Svikebøl, Høifoss sag og mølle, Skjelfoss sag, mølle og frørenseri, Hagfors som i 1913 var en trevarefabrikk, Brødholt mekaniske verksted og Lilleby der det var sag, snekkerverksted og mekanisk verksted.

En tredje tradisjonelle industri langs elva var teglverkene**,** slik som Høiås og Kråkerud teglverk fra begynnelsen av 1800-tallet. Dette skyldtes bl.a. leirjorda i Hobøl. Teglverket på Høiås var blant de best drevne innen Moss fogderi. Dette på tross av at det på samme tid ble klaget på at ovnene var for små og at de brukte for mye brenne. Denne virksomheten tok slutt i 1879.

En annen viktig geskjeft langs elva var garveri. Farger Hans Pedersen hadde sin utdannelse fra Tyskland. Han drev fargeri ved Mjær og vadmelstampe litt lenger ned i elva. Pedersen hadde i tillegg sauer slik at han behersket alle ledd fram til ferdig produkt. Han fikk først ull fra sauen, stampet vadmel av ulla og farget til slutt vadmelet inntil dette var klart til sying. Virksomheten varte ikke så lenge fra 1882-1918. Det kan sees rester av virksomhetene langs elva.

Hobølelva hadde flere sideelver/-bekker der de også utnyttet vannkraften.. Her kan nevnes at det i Fossbekken var sag, garveri og fargeri, i Solbergbekken var det flommølle, i Haugsbekken som kom ut ved Huul, var det sag og frørenseri.

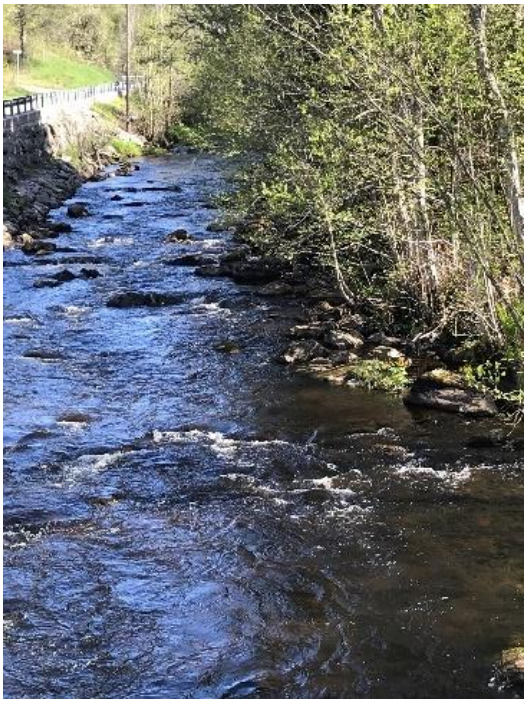

Hobølelva

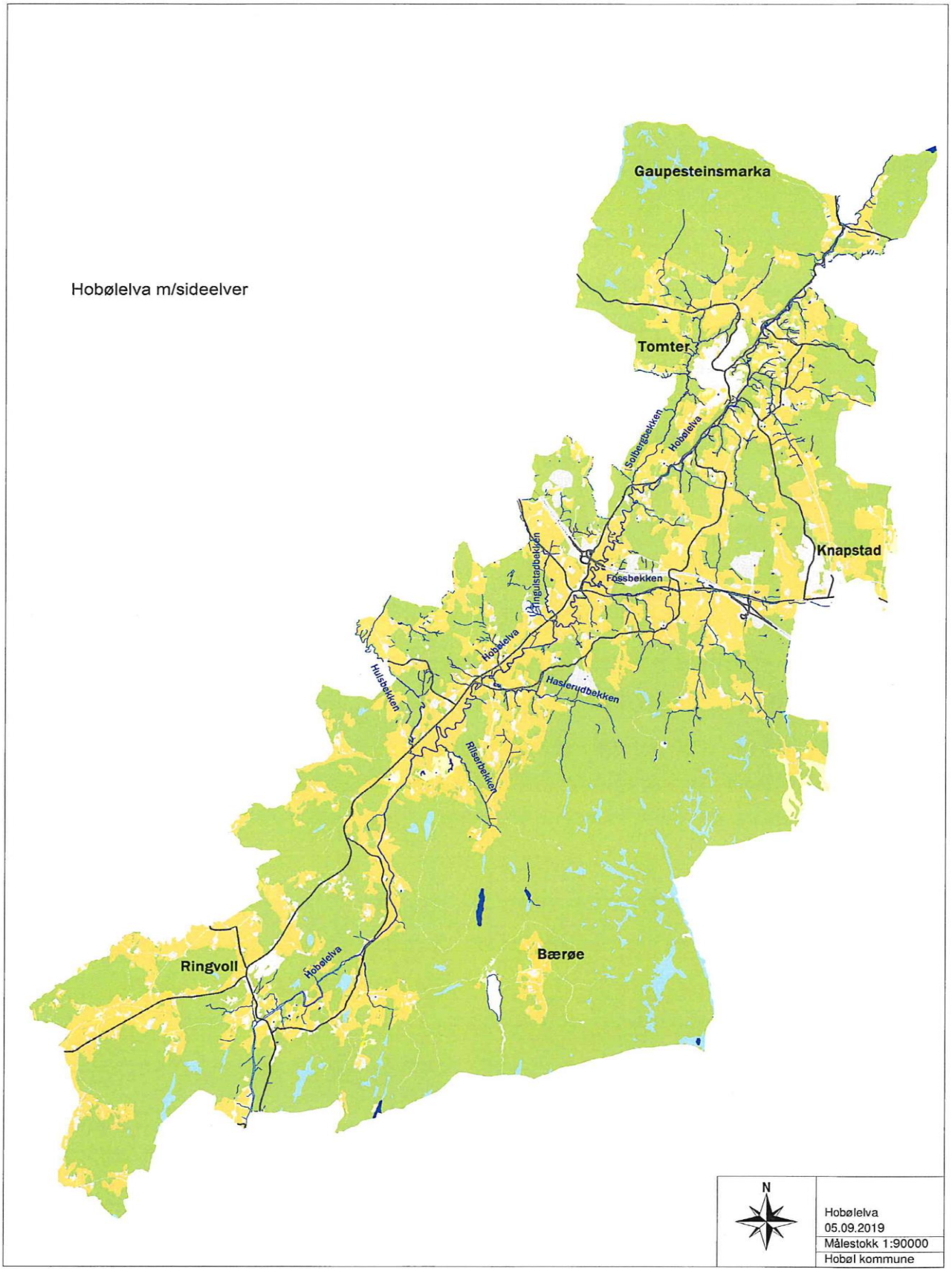
Hobølelva m/sideelver
Gaupesteinsmarka
Tomter
Knapstad
Ringvoll
Bærøe
Hobølelva
Solbergbekken
Fossbekken
Ingulstadbekken
Hasleruddbekken
Hulsbekken
Riserbekken
N
Hobølelva
05.09.2019
Målestokk 1:90000
Hobøl kommune

Hobølelva med sideelver/-bekker

Her vises et kart fra bygdeboka II over Hobølelva med sideelver. Dette er en oversikt over sagene i Hobøl 1688.

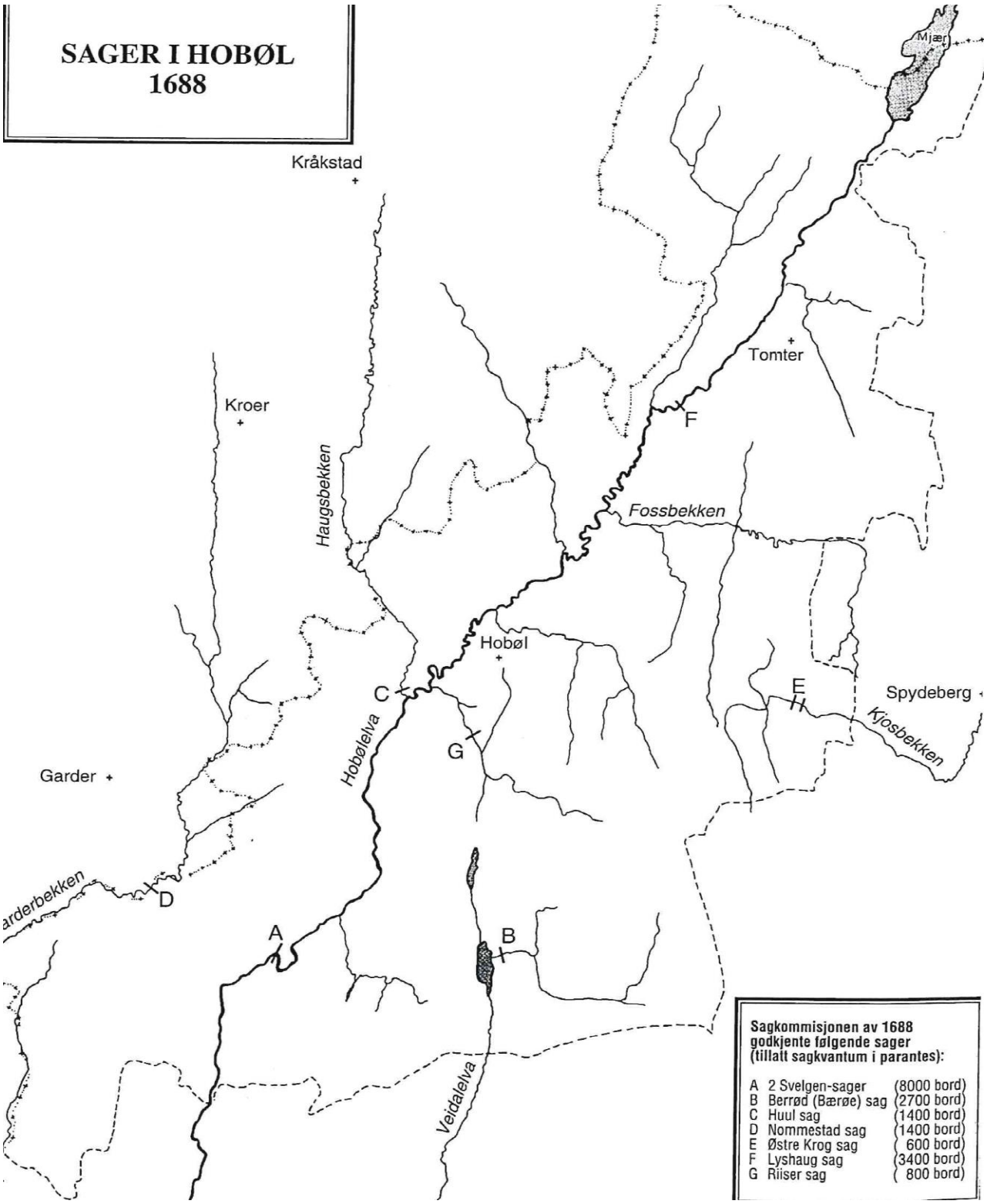

6.2 Nyere industri

Til den mer moderne virksomheten langs elva hører de mekaniske verkstedene. Disse hadde vann som trekkraft, men «råvarene» fantes ikke i Hobøl.

På Hagfors har det vært mange forskjellige småindustrier. Den første var antakelig svensken Hagfors som har gitt stedet navn. Han begynte med en vognfabrikk, men gikk seinere over til produksjon av hestesko. Bedriften har skiftet navn flere ganger og produsert flere produkter. Her har vært «Hagfors brug», Speil-o-Glass. Kristian Randem drev her smie, mekanisk verksted og møbelsnekkeri. Siden har det vært tønne- og kassefabrikk her og før nedleggelsen var det Speil- og glassverksted.

Hagfors slik det ser ut i dag

Hans Jensens kurvmakeri var en annen industri langs elva. Det var en tid på Hagfors, flyttet seinere til Skogrum. «Kørjmakeriet» produserte ulike kurver som forkurver til landbruket, vedkurver, kleskurver, kullkurver, bikkjekurver og åleteiner. Materialene skaffet de seg ved at de rensket jordekanter om høsten. Selje, hassel og noe rogn ble brukt. Det meste av produksjonen ble sendt med buss- eller lastebilruter til Oslo. Kurvmakeriet ble nedlagt i 1958.

Nordalen sag og tredreieverksted

Nordalen sag er en av de få bevarte oppgangssagene i Norge. Saga kom fra Trollhättan i 1876 og selve bygget ble oppført i 1883. Oppgangssaga har et loddrett sagblad som skjærer stokkene. Bladet koblet opp ei grind som et vannhjul dro opp og ned. I 1880-årene ble saga bygd om slik vi ser den i dag. Det ble lagt inn ei vannrenne som førte vannet til et vannhjul. Rundt 1900 ble det installert to turbiner fra Tomter jernstøperi. Da ble det flere sagblader i grinda og hele stokken kunne skjæres opp i flere bord samtidig. Den nye turbinen drev også et lite kraftverk som leverte strøm helt fram til 1917 til Vegger gård, butikkene, postkontoret og jernbanestasjonen på Tomter. Saga fikk nye jernrør i 1915 og dammen ble restaurert i 1936. Saga har vært godt ivaretatt. I 1994 ble en ny rørgate bygget.

Saga har hatt flere eiere. Den første var Vegger gård. Hobøl kommune kjøpte oppgangssaga med dreieverksted i 1972. Nordalen sag og dreieverksted er i dag en del av Hobøl museum. Det fremstår som et unikt og intakt industriminne langs Hobølelva.

Dreieverkstede**t** ble bygget i 1910 av Kristian Karlsen, en tredreier fra snekkerverkstedet i Brødholtdalen. Han hadde da kjøpt saga og rettighetene til dam og foss. Det ble en stor virksomhet med 7-8 mann. Her ble dreiet spadehåndtak og ulike skaft for Christiania Spigerverk og strykejernhåndtak til Elektrisk Bureau, treskobunner til Askim Gummivarefabrikk, stol- og bordben for snekkere i nærheten, treverk til sparkstøttinger til Eriksens fabrikk ved Svennebybrua, selepinner, syltepresser, kurong- og krokettspill. Materialene var bjørk som ble skåret på saga. Plankene ble tørket i store stabler langs veien, før de ble grovskjært og lagt på tørkeloftet over dreierverkstedet. De brukte hest og kjerre for å kjøre tømmeret til saga.

Vannrenna til saga

Oppgangssaga innendørs

Nordalen sag og tredreieverksted er åpent to ganger i året. Da er saga og turbinen i gang med skjæring av bord. I tillegg kan en besøke tredreieverkstedet som står akkurat slik som da de som jobbet her forlot det.

I Tomterdalen etablerte Anton Mathisen seg med mekanisk verksted og smie ca. 1890. Etter hvert ble det også støping i Tomter mekaniske verksted. Han var ansvarlig for turbinen på Nordalen sag og andre turbiner i nærområdet.

Tomter jernstøperi kom i gang mellom 1913 og 1920. Det ble drevet av former Edvard Pedersen og sønner helt til i 1970-årene.
Her støpte de mange forskjellige produkter som etasjeovner, komfyrmagasiner, lodd til vekter, kastekuler, trillebårhjul, slegger, jernlester for skoreparasjon, maskindeler m.m. Støperiet har i mange år vært i dårlig forfatning, men det arbeides nå med å restaurere det. Private eiere har satt i stand og sikret støperibygningen. Det er ønske om å få til et museum her som forteller om driften som engang var.

Tomter jernstøperi

På motsatt side av elva lå former Pedersens snekkerverksted. Dette ble i 1937 overtatt av Trygve Hermansen. Han drev verkstedet fram til 1955. Blant produktene var trillebårer, murekasser og kjøkkeninnredninger og annet til boliger.

Like nedenfor Lillebybrua sees murer etter Lilleby bruk. Her var høvleri, snekkerverksted og kassefabrikk. Her var også et lysverk som produserte strøm blant annet til Tolfshusgårdene. Det har også vært sykkelverksted og bilverksted her.
Til dette bruket hørte også et ganske stort sagbruk. Det lå litt lenger nord, men av dette er det ingen rester å se.

Brekke mølle tilhørte opprinnelig Brekke gård, men den ble kjøpt av Gunnar Lie i 1938. Den var en tid bortleid til Felleskjøpet, men er nå solgt. Dette har vært en av de større og mer moderne bygdemøllene i Østfold.
Det er nå en del år siden mølla ble drevet med vannkraft, men fremdeles ligger de gamle turbinrørene der og minner oss om den store betydningen Hobølelva har hatt for virksomhet og arbeidsplasser i Hobøl gjennom tidene.

Rester fra demningen før Brekke mølle

Lenger syd i elva fantes en forholdsvis stor foss. Den ble vekselvis kalt Høifoss eller Svelgen etter de to nærmeste gårdene. Den øvre del av fossen er den høyeste i Hobølelva. Hobøl kommune kjøpte fallrettighetene her med tanke på produksjon av elektrisk kraft. I Øvre Smaalenene fra 31.mai 1911 kan en lese:

« Høifos i Hobøl med Sag og Møllebrug, som Hobøl kommune havde på Haanden, er nu innkjøpt. Kjøpesummen er 30 000 Kroner. Overtagelse skjer 10de Juni. Sag, Mølle og Gaardsbrug agtes bortforpaktet.»

Ved Svelgen var det et større sagbruk. Her var både Svelgen øvre og nedre. Dessuten var det sag og mølle på Skjelfoss. Skjelfoss bruk har opp gjennom tidene drevet med skurlast og høvellast, og dette var til tider den største arbeidsplassen i bygda. Ved Skjelfoss var det også et frørenseri. En gang er det omtalt fem sager og to møllebruk ved fossen. Til mølleindustrien hørte også stampemøllene (vadmel). I 1850 hadde Hobøl 8 kornmøller langs elva.

Det har vært mange gårder i Hobøl som har drevet stort med sagbruk; noen år med fortjeneste og noen år med store tap. En konkurrent til sagbruksdrift og trelasthandel ble fra 1704 Moss jernverk som trengte mengder med trekull. Bøndene ble pålagt å levere store mengder trekull til jernverket. Det finnes mange rester etter kullmilene i Hobøl, særlig sør for Hobøl kirke.

På 1700-tallet var det mange næringslivsprosjekter i Norge. Et av dem i Hobøl var registrering av perleelver. Det var 39 gårder i Hobøl som var aktuelle for å finne skjell med perler, men dette ble det aldri noe av. Jordbruk og skogbruk var og ble de hovednæringene som gav folk livsopphold.

Svelgen mølle anno 1870

Møllehuset med fossen

Mølleindustrien ved Skjelfoss består fortsatt. Her er i dag en moderne mølle som tar imot og bearbeider korn, selger såvarer, kraftfor og plantevernmidler. Hele kornmottaket med såkornanlegg, siloer og kontor brant ned til grunnen 7.mars 2013. Hele anlegget er bygd opp igjen og stod ferdig i august 2014.

Hobølelva har vært gjenstand for atskillig aktivitet på 18- og 1900-tallet. Her har vært etablert mange virksomheter og på den måten gitt arbeid til mange.
Når det gjelder tømmerfløting var det i 1910 slutt på all fløting i den øvre delen av elva, men de siste stokkene passerte Skjelfoss i 1942.

Vinter ved saga

Av annen nyere industri kan nevnes Klingenberg mekaniske verksted med vektfabrikk på Tomter (startet i 1918). Her lå også Haug snekkeri som først lå ved Svennebybrua, men som etter brann ble flyttet til området vis à vis Tomter stasjon. De har hatt sin spesialitet på møbler som salongbord, konferansebord og har bl.a. pusset opp alle stolene i Stortingssalen. I 1957 jobbet det 30 arbeidere her. Vegar fabrikker på Tomter startet i 1930. I denne bygningen har det vært ulike virksomheter. I 1953 sysselsatte de 23 arbeidere. Her var bl.a. fabrikasjon av elektriske apparater.

Rundt 1950 var det 3 handelssagbruk med høvlerier i bygda der Knapstad sag & høvleri var det største. Her jobbet det 42 arbeidere i 1949. Det var mange som fikk jobb i nærmiljøet rundt 1950.
I Ytre Hobøl ble Fjellberg sag og kassefabrikk etablert i 1950.
NB. Dette er ikke en fullstendig oversikt, men et utvalg av «nyere» industrivirksomheter i Hobøl.
Kilde: Arbeidstilsynet

7. Religiøse kulturminner – kirker, gravplasser og bedehus

7.1 Kulturminner i Hobøl vedrørende kirkesteder – fra Riksantikvarens liste

ID	Navn		Kategori	Datering
84587	Hobøl kirkested	Hobøl kirke	Kirkested	Middelalder
85646	Tomter kirkested	Tomter kirke	Kirkested	Middelalder 1600-tallet, første kvartal *
86049	Hobøl prestegård	Hobøl prestegård	Prestegård	1700-tallet 1700-tallet, fjerde kvartal 1800-tallet

Kirkene har en spesiell status som kulturminner. Alle kirker oppført før 1650 er automatisk fredet.
I tillegg gjelder dette også kirkegårder og gravminner eldre enn 1537. Både Hobøl kirke og Tomter kirke er fredet, og dette innebærer etter kulturminneloven at inngrep ikke kan gjøres uten særskilt tillatelse. Riksantikvaren skal godkjenne alle forslag til endringer i eller ved kirkebygningen. Konservering eller restaurering av kirkeinventar/kirkekunst som er eldre enn 1537 eller som er fredet ved enkeltvedtak, skal gjøres i samråd med Riksantikvaren.

7.2 Hobøl kirke

Hobøl kirke er en romansk langkirke fra andre halvdel av 1100-tallet. Den feiret 800-årsjubileum 28.mai 1995. Den er bygd i gråstein og deler av østmuren er i rettvinklet tilhogd stein. Seinere er den pusset og kalket. Kirken er bygd som en langskips kirke med et smalere kor og en halvsirklet avslutning mot øst. Sakristiet i nord er i gråsteinsmur fra 1700-årene. Kirken har 250 sitteplasser.

Hobøl kirke er viet til den katolske helgenen Sta. Margaretha fra Lilleasia. Den har en åttekantet takrytter som ender i en høy, smal hjelm. Takrytteren er fra 1720-tallet.

Hobøl kirke ble kjøpt av prost Lars Rasch i 1723 og hadde flere forskjellige eiere inntil den ble overtatt av kommunen på midten av 1800-tallet. Kirken hører til Vestre Borgesyssel prosti i Borg bispedømme.

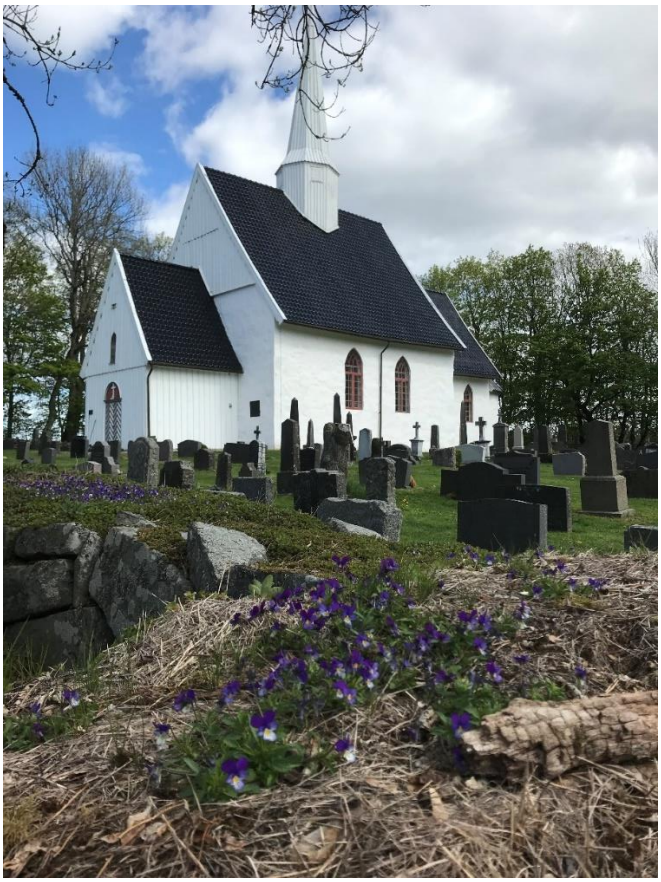

Hobøl kirke

Informasjonsskilt ved Hobøl kirke satt opp av Østfold fylkeskommune

7.3 Tomter kirke

Tomter sogn er nevnt i et diplom fra år 1377 da gårdene Vegger og Vien er benevnt som beliggende i Tomter sogn i Mossedal. Imidlertid er gården Jaren beskrevet med adresse Nykirke sogn i Mossedal i brev av 1342. Det betyr at det i 1340 var kirke på Tomter gård. Den fikk etter hvert navnet Tomter kirke.

Nåværende Tomter kirke er fra rundt 1600. Byggverket er i tømmer og har 190 sitteplasser. Kirken er en sognekirke i Tomter sogn i Vestre Borgesyssel prosti. Det har altså stått en kirke der tidligere like syd for den som er nå.

Tomter kirke er innviet til jomfru Maria, St.Olav og Sta.Anna.
Nåværende bygning er en langkirke og er forandret flere ganger både på 1850-tallet og i 1949-50. Selve tømmerkjernen går antakelig tilbake til 1600-årene. Veggene er av laftet rundtømmer. Tårnet over våpenhuset i vest er fra 1850-tallet. Kirkestedet er fredet.

Tomter kirke

Det er en kirkegård med gravkapell som hører til Tomter kirke. Tomter kapell er et livssynsnøytralt gravferdslokale. Det ble innviet i 1921.

7.4 Hobøl prestegård

Hobøl prestegård ligger like ved Hobøl kirke. Slik har det vært siden middelalderen. Hovedbygningen ble oppført etter en brann i 1731, mens Lars Rasch var sogneprest. Like sørøst for hovedbygningen står forpakterboligen fra 1905, og sør for denne en lysthuspaviljong fra 1800-tallet. Hovedbygning og lysthus ble fredet i 1991. Hageanlegget ved prestegården ble restaurert til kirkens 800-årsjubileum. Det holdes fortsatt i hevd takket være frivillige.

I 2013 fikk Opplysningsvesenets fond Hobøl kommunes byggeskikkpris for rehabilitering av forpakterboligen. Prestegården er regnet for å ha høy kirkelig kulturverdi.

Låven på prestegårdstunet inneholder i dag historiske samlinger med jordbruksredskaper, sakralt museum og bjellesamling. Det siste tilskuddet til samlingene er et landhandleri. Alle samlingene er en del av Hobøl museum.

Hobøl kirke og prestegård danner et unikt kulturmiljø som ligger avskjermet i landskapet og ikke inntil noen av dagens hovedferdselsårer.

Hver vår arrangeres «Hobøl i gamle dager» for 6.kl. på tunet ved prestegården.

Prestegårdshagen

Miljøet omkring Hobøl kirke betraktes som et av de mest helhetlige og best bevarte kirkemiljø i Norge. Prestegården og hagepaviljongen (Lysthuset) er fredet av Riksantikvaren. Prestegårdshagen antas å være anlagt i nåværende form ca.1790. Det var på den tiden da presten Jacob Abraham Preus og hans hustru Anne Elisabeth Arctander Preus virket i Hobøl (1774-1803). Forbilde for hagen var renessansetidens symmetriske eller aksiale hageanlegg. Etter å ha ligget i forfall i mange år, ble hagen rekonstruert til kirkens 800-årsjubileum i 1995.

Lysthuset i prestegårdshagen

Frodige blomsterbed i prestegårdshagen

Hageanlegget med lysthuset i bakgrunnen

7.5 Gravminner

Et gravminne er en minnegjenstand i stein eller jern som settes opp ved en grav. På den er det vanligvis skrevet avdødes navn, fødsels- og dødsår. I nyere tid er det vanlig å ta med full dato. En kort eller lengre tekst om avdøde kan forekomme, og det har i perioder vært vanlig å ta med yrket avdøde hadde. Det har vært vanlig å sette religiøse symboler på gravminnet. Ofte er det også et motiv eller en eller annen kunstnerisk omramming på gravminnet.

Gravminner har en lang historie i Norge. Helt siden før kristen tid har nordmenn satt opp gravminner. Men først i middelalderen ble det anlagt kirkegårder rundt kirkene og det ble vanligere med

gravminner. De tidligste gravminnene var av stein og de lå nede i gresset på kirkegården. Liggende gravminner var vanlig til 1700-årene. Først i 1900-årene ble gravminner vanlig blant folk flest.

Hobøl Kirkelige Fellesråd vedtok 29.mai 2018 en plan for freding av gravminner.

Dette gjelder både middelalderkirkegården ved Hobøl kirke og ved Tomter kirke og kapell.
En del av kirkegården nær Hobøl kirke er middelalderkirkegård. Gravminnene på denne delen har en helt spesiell historisk verdi både slik de ser ut og slik de er plassert. De fleste gravminnene her er over 60 år gamle, og det bør etterstrebes at ikke gamle gravminner slettes på middelalderkirkegården.

Gravminner som er av særlig historisk og lokalhistorisk verdi, er «Prestegravene» på baksiden av kirken med sogneprest Jens Abildgaard og sogneprest Maschmann m.fl. Maschmann var Hobøls store skolereformator, ordfører og stortingsrepresentant.

Det finnes her flere graver med liggende gravminner og 2 graver med jernkors. Disse kom på 1700-tallet. Flere av gravminnene har titler på gravminnet. Her er et gravminne med tittelen «Kriminalbetjent» og andre med sogneprest, lærer, købmand, gaardbruker.

Bilde fra prestegravene som er fredet ved Hobøl kirke.

Rundt Tomter kirke er det også flere gravminner. De fleste av disse er «lagt ned» av sikkerhetsmessige årsaker. Alle gravminner rundt Tomter kirke er fredet. De eldste er fra midten av 1800-tallet.

Gravplassen ved Tomter kapell ble tatt i bruk på slutten av 1800-tallet. Det var særlig når utbyggingen av jernbanen startet opp, at befolkningsveksten i Tomter økte kraftig. Det ble da bruk for en gravplass i tillegg til den som var rundt Tomter kirke. Her er 19 fredete gravminner.

Et av dem er av naturstein. Her er «Mor Smalop» gravlagt. Hun var en klok og spesiell dame med særlige evner og er kanskje Tomters svar på «Snåsamannen». Alle gravminner som er fredet er lagt

inn med bilder og tekst i gravferdsprogrammet «Ecclesia». Dette sikrer dokumentasjon «for all fremtid».

Mor Smalops gravsted på kirkegården ved Tomter kapell

7.6 Bedehus

Nummestad bedehus

Dette ligger i Ytre Hobøl, nær Ringvoll, i Gamle Sånervei 184. Nummestad bedehus ble innviet 3.juledag i 1887. Det ble bygd for egne midler av snekker Søren Lie. I 1914 ble det overdratt til Christian Håvim og Hans Nummestad, og det ble i 1917 overtatt av Ytre Hobøl misjonsforening, Kinamisjonsforbundet.

I 1970 fikk bedehuset et tilbygg med kjøkken, storsal og pedelleilighet i 2.etasje.

Tomter misjonshus

Tomter misjonshus ble bygd ved Tolvshusveien på Tomter i 1896. Det ble i 1902 overtatt av Tomter og Haabel Indre Misjonsforening. I 1930 ble misjonshuset flyttet til Engen-jordet ved Tomter skole. Fra 1950 inneholdt huset storsal, lillesal og kjøkken og en pedelleilighet i 2.etasje.

Tomter misjonshus ble i 1979 kjøpt av Reidar Nesset og overtatt av Hobøl kommune i 1982. Bedehuset ble brukt til søndagsskole ved siden av en rekke samlinger ved misjonsorganisasjoner og andre opp gjennom årene. Huset ble i 2017 revet av Hobøl kommune.

Knapstad misjonshus

Knapstad misjonshus ble innviet 2.juledag i 1927. Eier var Øvre Hobøl Kinamisjonsforening som ble stiftet 29.april 1916. Før misjonshuset kom i stand, benyttet de Holt skole i over 10 år. Santalmisjonen og Misjonsselskapet hadde bruksrett.

Knapstad misjonshus ble påbygd i 1965 med storsal, lillesal, kjøkken og pedelleilighet i 2.etasje. Huset brant ned til grunnen i 1973 etter et lynnedslag.

Huset ble betydelig oppgradert og renovert i 2011 og har nå navnet Arena Knapstad.

Elvestad misjonshus eller Hobøl misjonhus

«Midtre Hobøl» Kinamisjonsforening ble stiftet 14.mars 1916. Misjonshuset ble innviet 29.mai 1955. Drivkraften bak dette var Marie og Gunnar Skaug. Alt i 1918 ble de første beløpene gitt til et byggefond. Våren 1945 ble det fart i innsamlingen. I 1943 ble lover vedtatt og huskomité nedsatt hos Thoresen Skaug. I dag er huset ombygd til leiligheter.

8. Gamle skoler, kommunalbygninger, bygdetun, institusjoner for eldre og forsamlingshus

8.1 Skoler og kommunalbygninger

Da ordningen med konfirmasjon ble innført i 1736, ble det nødvendig å få et ordnet skolevesen. Den første skolen fant derfor sted i kirken. Skolen ble deretter organisert som omgangsskole rundt om på gårdene. Hobøl var delt i 5 skoledistrikter først på 1800-tallet: Tomter, Melbye, Bjerved, Yttre og Haabel. Hver av distriktene var igjen delt i 4 eller 5 roder.

Den første faste skolen i Hobøl var Hagen. Den kom i 1844 og inneholdt i tillegg til skole formannskapsrom/kommunestyresal. Dessuten var her leilighet for jordmor. Fra 1858 ble det også banklokale. Hagen gamle skole er i dag en del av Hobøl museum som Hobøl historielag har overtatt. Det er under restaurering med støtte fra fylkeskommunen. Huset er også hovedbase for Hobøl historielag. Planen er at her skal Hobøl kommunes historie fra 1837 fram i dagen.
«Communalbygningen» er et av landets eldste kommunalbygninger og det er igangsatt et arbeid for restaurering av kommunestyresalen i 2.etasje.

Hagen skole; første fastskole i Hobøl fra 1844

På skoleområdet ved Hagen ligger to yngre «generasjoner» skoler. Den eldste skole- og kommunalbygningen ble avløst av et nytt skolebygg i 1891. Også dette bygget ble brukt som skole og kommunelokale i tillegg til bank. Etter hvert ble bygningen sentralskole for kretsene Hagen, Bråthe og Tønnerød. Bygget brukes i dag av Husflidslaget og ASVO.
Det nyeste skolebygget på Hagen er fra 1963. Her ble det spesialrom som gymsal, forming og skolekjøkken. I dag disponeres disse to byggene av ASVO.

Grønnsletta skole ble bygd i 1853. Her var det skole fram til 1890. Grønnsletta består som hus i dag, beliggende nær fv. 120; et gult hus i svingen syd for Hvidsten gård.

I 1848 kom det skolestuer i Tomter krets på Finstad og Wægger. Samme året kom det skolestuer på Bråthe og Skjelfoss i Ytre. Men skolestuene forsvant og det kom i 1853 faste skolebygg som Tomter gamle skole. Den ligger ved Tomter kirke og er i dag en del av Hobøl museum. Den er satt i stand som skolelokale i den ene delen av huset og stue og kjøkken i den andre delen. I forbindelse med den lokale kulturelle skolesekken, besøker kommunens 5.klassinger Tomter gamle skole og får oppleve en skoledag i gamle dager takket være frivillige som stiller opp som lærere.

Tomter gamle skole fra 1853; i dag en del av Hobøl museum

En nyere Tomter skole kom i 1902 der Tomter skole ligger i dag. Den ble revet da det ble behov for en ny skole i 1958.
Andre gamle skolebygg som en kan se i dag, er Foss skole som ligger inntil rv. 128. Den er i dag i privat eie, men har stort sett det samme utseende. Den ble bygd i 1902. Her var det skole fram til 1975.

Foss skole, skole fra 1902-1975

Tønnerød Skolehus i Ytre ble skjenket Hobøl prestegjelds skolevesen i 1855 av gårdbruker Jens Tønnerød. Her kom en ny Tønnerød skole i 1923. Dette var skolested fram til 1958. På skoletomta er det i dag en bolig i privat eie.

I 1903 ble det innviet ny skole for kretsene Braathe og Grønsletten; Braathe skole. I forbindelse med innvielsen av skolen skrev en Ytrefjerding et leserinnlegg i avisen der herredsstyret takkes for denne severdighet. Det var skole her inntil sentralisering fant sted i 1958. Fra da av ble det Hagen skole.

8.2 Bygdetun på Vestre Bråte

Vestre Bråte Bygdetun ser ut som det gjorde på slutten av 1800-tallet. Alle bygninger er meget godt vedlikeholdt, men det vil alltid være behov for ekstra vedlikehold av slike gamle hus. For tiden arbeides det med restaurering av vinduene på våningshuset.

Som bygdetun er Vestre Bråte spesielt i og med at det ikke består av bygninger som er flyttet dit, men det er et opprinnelig og bevart gårdstun med bygninger, tun, hage og parkareal slik disse en gang ble bygget. Hagen og parkarealet er anlagt og utviklet fra midten av 1500-tallet og fram til slutten av 1800-tallet.

Bygdedag på Vestre Bråte

Nåværende hovedbygning ble mest sannsynlig oppført i midten av 1700-tallet, som et midtgangshus i to hele etasjer. Bygningen har et velbevart eksteriør så vel som interiør med en mengde viktige inventarier fra eldre dager.

Både tunet og hovedbygningen som enkeltobjekt er av høyeste verneverdi, i det nærmeste i fredningsklasse. I følge riksantikvarens vurdering er Vestre Bråte bygdetun av både regional og nasjonal verdi.

Den eldste delen av låven er oppført ca. 1550 og bærer preg av meget gammel lafting. Den er dermed automatisk fredet. Det betyr også at denne delen av låven er den eldste bygningen i Østfold og en av de tre eldste i Norge.

Kong Harald V besøkte Hobøl og Vestre Bråte 4.sept. 2013

Vestre Bråte bygdetun er et autentisk bygdetun der alle bygninger som står, er oppført på stedet. De er altså ikke flyttet hit som så mange andre bygdetun. Til tunet hører våningshus, låve, fjøs, vognskjul, bryggerhus, dam og utløa. Utløa ligger på naboeiendommen.
Vestre Bråte er i dag Hobøls bygdetun. Her samles bygdas innbyggere på bygdedagen og til andre tilstelninger. Kong Harald besøkte gården i 2013 da han var på kommunebesøk i Hobøl. En stein i Hobølgranitt med kongens navnetrekk ble satt opp i ettertid.

Her er også Hobøls tusenårssted.
Under en seremoni 1.nyttårsdag 1.1.2000, ble det senket et skrin og lagt en stor helle over. Skrinet hadde Hobøls kommunevåpen og her ble lagt tegninger fra skole- og barnehagebarn der de fortalte hvordan det var å være barn i Hobøl i 1999 og hvilke ønsker de hadde. Skrinet skal ikke åpnes før i 2100.

Fra kjøkkenet på bygdedagen 2019

Kongesteinen i hagen

I tillegg til husene, har Vestre Bråte et vakkert tun med store løvtunge trær. De fleste trærne er plantet og har en anselig alder. De mest dominerende trærne er eik.

Det er også verdt å merke seg den fine hagen ved hovedbygningen. Den bærer preg av gammel hagekunst og er etter det ekspertene kaller en «engelsk naturhage».
Vestre Bråte var i privat eie fram til 1984 da Helene Ringstad overlot den til en stiftelse. Stiftelsen holder stedet i hevd og forvalter gårdens verdier. Dette er en stor oppgave. Kommunen har en representant i styret for stiftelsen.

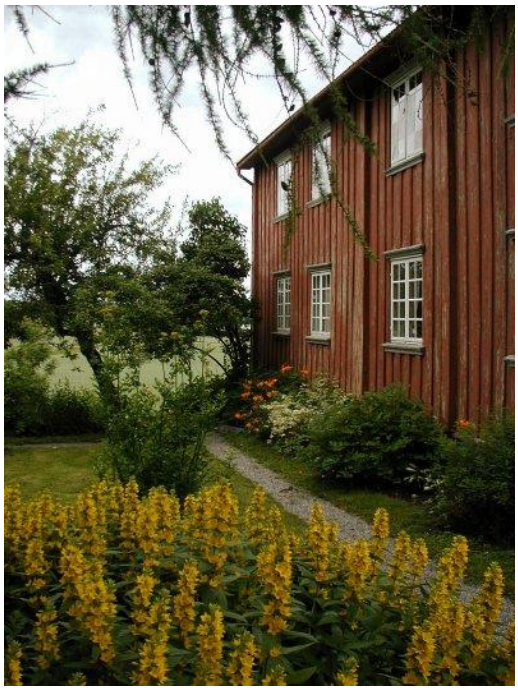

Fra hagen

Interiør fra stua på Vestre Bråte

I kommuneplanens arealdel er det vedtatt hensynssone H570-5 for bevaring av kulturmiljø rundt Vestre Bråte. «Hensynssonen skal ivareta området rundt Vestre Bråte. Tiltak eller aktivitet som direkte eller gjennom fjernvirkning påvirker de ønskede verdiene negativt, skal unngås.»
Vestre Bråte er et fredet kulturminne hos Riksantikvaren.

Vannbassenget på en høyde syd for gården.
En stor skogsdam ble gravd ut på et høydedrag syd for Vestre Bråte på vei mot Mikkelskjerka. Det gav springvann til gården i rikelige mengder. Det ble gravd vannledning med trerør ned til gården. Det var gårdens eier H.C.Bottolfsen, som i 1893 tok initiativ til å få et årssikkert springvann til gården. Et arbeidslag fra Sverige gravde ut dammen ved hjelp av hester og trillebårer.

I nærheten av vannbassenget oppe i skogen ligger **Mikkels Kjerka.** Her er en stor bautastein; antagelig et gammelt tingsted. Steinen må være flyttet dit av mennesker. Her er gudstjenester på bygdedagen om det er vær til det.

8.3 Institusjoner for fattige og eldre

I 1897 kjøpte kommunen gården Haslerud til fattiggård og etterhvert pleiehjem av komponisten Christian Haslerud. Han var født på gården i 1834. Han var mer interessert i musikk enn gårdsdrift og solgte gården til kommunen. En tid var han lærer på Lindemanns musikkskole i Kristiania og ble etter hvert en anerkjent komponist. Songlag og ungdomslag reiste en statue av ham i 1934 som står på gården. Han var en av pionerene når det gjaldt korsang i fylket

På Haslerud står en bauta av Christian Haslerud; reist av song- og ungdomslag i 1934.

En bestyrerinne ble ansatt for å ha ansvar for de fattiges pleie og tilsyn. I 1914 var belegget på 17 personer. Tanken var at disse skulle hjelpe til på gården, men de var så skrøpelige og til dels sengeliggende at gården ble forpaktet bort. Haslerud fungerte som pleiehjem fram til 1963/64 da det ble bygd nytt i Elvestad; Hobøl alders- og sykehjem. Dette ble bygd i paviljonger. Dette er i dag asylmottak.
I 1999 ble Hobøl alders- og sykehjem nedlagt og erstattet av nytt bygg på Knapstad. Dette fikk navnet Hobøl bo- og behandlingssenter og ble tatt i bruk i desember 1999. Her er det sykehjem med 29 plasser, 11 omsorgsleiligheter og dagsenter.

8.4 Forsamlingshus

Fossnes

En stor begivenhet i Ytre Hobøl var byggingen av forsamlingslokalet Fossnes. Det stod ferdig i 1924. Dette er nå erstattet med et nytt og moderne Fossnes grendehus bygget på dugnad og med støtte fra næringsliv og gaver.

Tingvoll

Tingvoll, beliggende nær Elvestad, ble bygd i 1933 av ungdomslaget. I 1967 var huset i forfall og ungdomslaget solgte huset til kommunen som igjen overdro det til Hobøl Røde Kors. Etter en omfattende restaurering basert på dugnad, ble stedet gjenåpnet tidlig på syttitallet. Her har vært et forsamlingslokale til bruk for små og store begivenheter. I tillegg til dansefester, bryllup, barnedåper, konfirmasjoner og begravelser, har huset vært brukt til kino, ungdomsklubb, bibliotek, danseskole og frisørsalong. Mange har minner knyttet til Tingvoll. I Røde Kors sin tid har flere lokale lag og foreninger hatt sine faste møter her. Det ble etter hvert en økonomisk belastning for Røde Kors å drifte stedet, og det ble lagt ut for salg i 2005. Tingvoll ble overtatt av private og navnet er i dag Helhetsgården.

Det gamle banklokalet på Tomter var også forsamlingslokale.

9. Kulturminner knyttet til tog- og veiforbindelser

9.1 De eldste veiene og bruene

De eldste veiene har sannsynligvis ferdselen dannet selv. Etter hvert ble de utbedret slik at det var fremkommelig for kjøretøy. Veienes vedlikehold har fra gammelt av vært bøndenes ansvar.

Vedlikehold var ofte et tilbakevendende tema i kommunestyret siden kommunen var så langstrakt og hadde så mange gjennomfartsårer. På et kart fra 1830 kan en se kun en hovedvei gjennom Hobøl, nemlig veien fra Kristiania over Kråkstad, Tomter og videre gjennom Spydeberg til Onstad sund.

Denne veien kaltes Kongeveien og deler av den brukes enda som bygdevei. Hovedveien fra Fossum bru til Knapstad ble bygd i 1855-1857 og tre år seinere fortsatte den til Kråkstad og Kristiania. Den ble bygd som chaussé og ble en utmerket veiforbindelse til Kristiania.

I 1884-86 ble chausséen fra Enebakk til Tomter stasjon bygd. Før stasjonen kom til Tomter, var dette en strekning som ble kalt plankeveien pga. omfattende transport av plank. Den fortsatte etter hvert sydover til Bovim bru og Våler og Moss. Denne veien var antakelig den viktigste og langdryge veisaken hele perioden fra 1860 til 1920. Hvordan kunne en sette skikkelig i stand veien fra Sånerdelet til Enebakkdelet? Amtsformannskapet vedtok å ruste opp denne veien på betingelse av at Hobøl skulle sette i stand alle bruene. Det var 26 «bekostlige» bruer.

Vedlikehold av veiene har fra gammelt av vært bøndenes ansvar. Helt ut på 1900-tallet var det bøndene som sørget for dette i form av sommerarbeid (inklusiv framkjøring av grus på vinterføre) og brøyting om vinteren. Fra 1760-årene ble gårdene inndelt i roder med ansvar for sitt bestemte veistykke. I boka «Hobøl herred 1814-1914» står det at «dårlige veiforbindelser er et av en bygds største onder». I herredets kaldsbok fra 1732 fantes dette munkerimet: «Lykkelig det kald, hvor det ikke findes adel, ikke presteenke, ikke landevei.»

Langs de gamle veiene var det en rekke gjestgivergårder og skysskafferstasjoner. Fra1820-årene eksisterte fortsatt de gamle gjestgiveriene på Østre Skjelfoss, Saksebøl, Melleby; Vegger (forflyttet til Føsker) og Skaug. Saksebøl ble nedlagt i 1821 og erstattet av Palmehytten gjestgiveri.
Stedet Palmehytta eksisterer i dag som bolig og tilhører Hvidsten gård.

Vegger gård var i 1814 et militært hovedkvarter over lengre tid. Hit kom prinsen Christian Fredrik med sine rådgivere fra 9.-11.august. Han kom fra statsrådmøtet på Spydeberg prestegård, men kampene på Langnes tvang ham til hovedkvarteret på Vegger. Her ble det noen viktige dager før han reiste til Moss og undertegnet freden med svenskene.

Fra markeringen på Vegger gård 10.aug.2014. «Christian Fredrik», alias Truls Berg.

9.2 Mjuke bru

Mjuke bru, nær Elvestad, er en steinhvelvbru som riksvei 120 i sin tid gikk over. Denne brua antas å være ca. 200 år gammel. Veien ble lagt om i 1935. Mjuke bru ble gjenåpnet 17.juni 2000 etter stor innsats fra Hobøl Lions. De holder en årlig tilstelning her og kommunens 4.klassinger besøker brua når de er på «Hobøl rundt»-tur.

En lignende type bru var det ved Jaren, langs tidligere E18, men denne ble fjernet i forbindelse med ny E18.

Mjuke bru

9.3 Sulebru- en skysstasjon

Sulebru var en skysstasjon mellom Christiania og Stockholm over Kråkstad. Sulebru er nevnt på kartet som svenskene tegnet i 1716 og er nevnt av Wilse i hans reisebeskrivelser på 1790-tallet.
Sulebru er en del av Hobøl Museum og inneholder en del av Christian Haskilts samlinger.
Det har vært en husmannsplass under Riggesem. Hobøl museum leier i dag Sulebru av eieren av Riggesem og inneholder en del av Christian Haskilts samlinger. Sulebru var navnet på den gamle brua over Hobølelva. Over den gikk den gamle veien som var en del av kongeveien mellom Christiania og Stockholm. Sulebru er nevnt på kartet som svenskene tegnet på Karl den 12´s ferd mot Christiania. Sulebru ligger i dag tett opp til den nye Hobøl bro som er en del av nye E18.

9.4 Karl den 12.s hule

Det fortelles at Karl den 12. overnattet i en hule i skogen på Skjolden gård.
Hula kalles derfor Karl den 12.s hule. En kanskje mer troverdig fortelling er at ei kone på Fjeld skulle føde på den tiden som svenskene for gjennom bygda. Av frykt for fienden, gjemte hun seg i hula og fødte en sønn. Hula er naturskapt og er et godt gjemmested riktignok bak kjerr og kratt. Den er stor i omfang, men var neppe noen god «fødestue». Hula er verdt et besøk.

Karl den 12.s hule

9.5 Jernbanen i Hobøl

Tomter stasjon

Det skjer en stor omveltning når jernbanen åpnes gjennom Hobøl. Midt i 1882 er Smålensbanens østre linje ferdig med spor gjennom Tomter og Knapstad. Tomter stasjon ble et knutepunkt for både folk og varer. Fra tidligere å kjøre varene f.eks. til Kristiania med hest, til nå å kunne sende varer som melk, egg, tømmer og annen varetransport med toget. Melk ble levert til melkestasjonen; det røde murhuset ved planovergangen. Her ble melka levert fra gårdene og kjørt med egen hvit togvogn som hadde eget spor inn til Oslo. Stasjonen hadde også et sidespor for lessing av tømmer.

Tomter stasjon

Stasjonsbygningen er den samme i dag, men betydelig oppgradert. Tomter stasjon fikk kommunens byggeskikkpris i 2014. Den framstår i dag som et moderne, i øyenfallende og innbydende anlegg.

Historien er bevart bl.a. ved at de gamle perrongsteinene fra den gamle plattformen merket 1917-18 er på kunstnerisk vis lagt pent opp ved siden av sporet vis à vis stasjonsbygningen. Rundt de gamle stasjonsbygningene er det vektlagt en løsning med utstrakt bruk av granitt og grue slik at de fortsatt skal være en del av stasjonsmiljøet. Tomter stasjon er i dag et tidsriktig anlegg, samtidig som historien er ivaretatt.

Oversiktsbilde fra Tomter med jernbanebrua (Østfold billedarkiv)

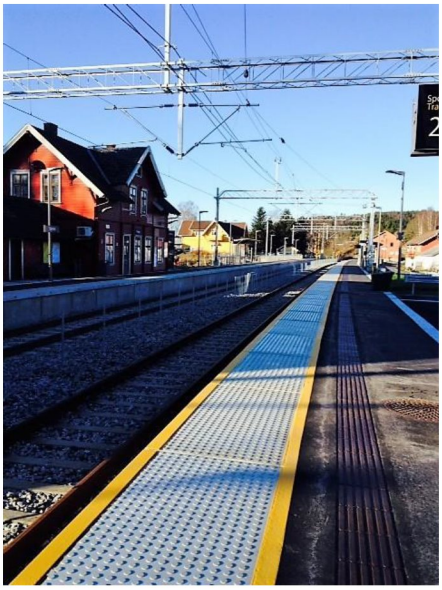

Den nye stasjonen på Tomter

Knapstad stasjon

Det ble et behov også for folk nær Knapstad å kunne gå på toget her. En lokal jernbanekomité ble nedsatt. Gratis tomt og tømmer fra gårdbrukerne rundt, basar og dugnad og Knapstad stasjon ble en realitet. Den var i sin helhet bekostet av interesserte. Det var stoppested fra 24.nov.1912. Jenny Hansen var her Norges første kvinnelige stasjonsbetjent. Hun har i 2019 fått en vei oppkalt etter seg på Knapstad.

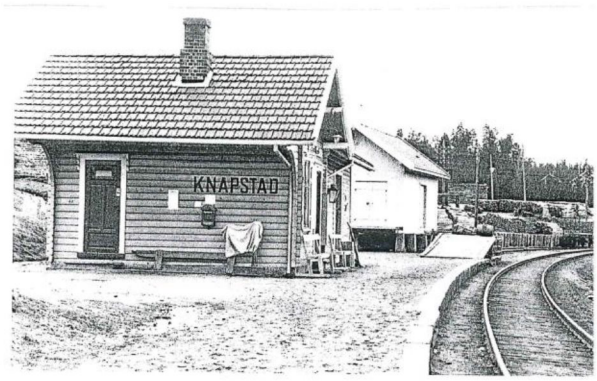

Knapstad stasjon - Postkort fra 1925-1930.
Foto: Ole Skarbø/Nasjonalbiblioteket.

Foto: Ole Skarbø/Nasjonalbiblioteket

Jenny Hansen var stasjonsbetjent på Knapstad stasjon i året 1919. Hun var Knapstad stoppesteds første «stasjonsmester» og landets første kvinne som hadde en slik stilling. Foto: Hobøl historielag

I 1917 etablerte Aslak Bøhle Knapstad sag & høvleri. Det ble etter hvert bygd et privat sidespor nær stasjonsbygningen for opplessing av tømmer. De drev også med kasseproduksjon. Bedriften er nok årsaken til at Knapstad er det tettstedet det er i dag.

Sidesporet stoppet ved innkjøpslageret som ble satt opp nær stasjonen. Hobøl innkjøpslag var et eget selskap som lokale bønder dannet i 1894 for å få rimeligere innkjøp og for vareleveranser. Her var kraftfor, kunstgjødsel, hestesko m.m.

Fra 1969/70 var ikke lenger Knapstad stasjon betjent. Selve bygningen stod der fortsatt noen tid og venteværelset kunne benyttes, men bygningen ble revet etter noen år pga. slitasje og hærverk. Fra 1976 ble Knapstad nedgradert til holdeplass.

Også her har det skjedd modernisering. I desember 2012 ble stoppestedet og perrongen flyttet nord for den gamle stasjonen. Dette ble et mer trafikksikkert stoppested for både passasjerer og betjening.

10. Landbruket

Gårdene er viktig for å opprettholde kulturlandskapet. Mange av gårdsbrukene i Hobøl har dype historiske røtter og i bygningsmiljøene finnes våningshus og driftsbygninger fra mange hundre år tilbake. Ifølge folketellingen 1910 hadde bygda 114 gårder med 123 oppsittere og 120 husmannsplasser. I 2018 er det Ifølge Statistisk Sentralbyrå 268 landbrukseiendommer i Hobøl.

I boka «Hobøl herred 1814-1914» står det at hovedbygningene- våningshusene- var «smaa og tarvelige, oppført av laftetømmer i en eller to etasjer med stue og kjøkken i første etasje og to rom i loftsetasjen». Etter hvert som de gamle bygningene forfalt, ble de erstattet med flere værelser, større vinduer og dører. «I våre dager må jo et moderne våningshus betraktes som et slott mot de fra gamle dager».

Uthusene var i gamle dager små og tungvinte. De var oppført av laftet rundt tømmer og besto som regel av en låve i midten med en lade på hver side. Den ene laden var som regel fjøs og den andre stall. Seinere begynte man å bygge uthusene av reisverk og panel. De ble mye større og hadde låvebru.

Store, røde låver er karakteristisk for Østfoldlandskapet og for Hobøl. De er plassert inn i gårdstunet på en helhetlig måte. Låvene er en ressurs i tradisjonell drift og representerer viktige verdier. I den seinere tid er flere låver blitt tatt i bruk til ny næringsvirksomhet.

På slutten av 1700-tallet startet idéen om at låven kunne inneholde ulike husdyrrom og rom for lagring av fór i en og samme bygning. Det tok imidlertid lang tid å gå over fra tømmerlåve til enhetslåve. Betegnelsen enhetslåve kommer av at alle funksjonene ble samlet i en enhet under samme tak. Låvebrua var bygd av et brukar av jord og stein nederst. Selve brua var til å begynne med bygd av tre og etter hvert som tyngre kjøretøy og maskiner kom i bruk, ble trebjelkene erstattet med stålbjelker. Enhetslåver med innvendig kjørebru ble bygd fram til ca. 1950. Veggene var bygd i panelt bindingsverk. Det ble brukt både tømmermannspanel og låvepanel.

Låvene ble malt røde og med noen unntak okergul farge.

Gårdstuna ble lagt oppe på høydedragene. Våningshuset ble som regel plassert på det høyeste punktet på tunet.

Elvelandskapet ved gården Nedre Rygge

Gårdstunet på Vestre Bråte slik det var omkring 1880.

Dette er en skisse fra gamle gårdstun, Hobøls historie bind I, ved Kristian Strømshaug.

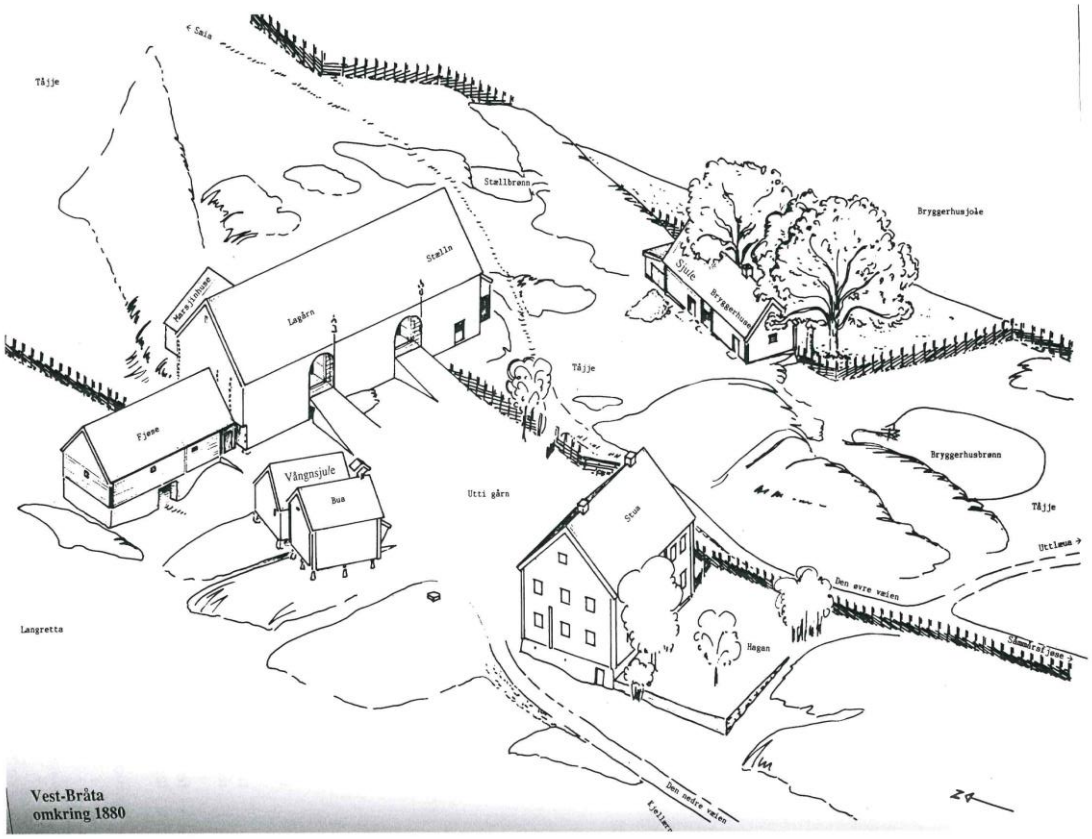

Næringsvirksomheten har på mange gårder endret seg i dag. Mange driver ikke lenger med dyr og trenger ikke plass til fór. Dermed har den tradisjonelle låven blitt erstattet med annen næringsvirksomhet.

Et eksempel på annen bruk i Hobøl er gården Geiteberg. Den drives i dag under navnet Geiteberg kulturbruk. Da de nåværende eierne overtok gården i 2001, drev de noen år med korndrift. Etter det har de endret driften, og gården er nå tilrettelagt for konserter, teater, selskaper og konferanser. På deres nettsider står det at de har lagt vekt på å ta vare på lokalenes opprinnelige preg blandet med moderne og originale interiørløsninger. Her har de beholdt den røde låven og fjøset og benytter lokalene tilpasset deres virksomhet.

Geiteberg gård som i dag er Geiteberg kulturbruk

Vegger gård

Det er viktig for gårdsmiljø og kulturlandskap fortsatt å ta vare på de røde låvene.

Eksempler på røde låver i Hobøl:

Vegger gård

Elverød gård

Skjelfoss gård

Det kan være mange hus på en gård utenom låven. Her er kjona på Riggesem gård. Den ble brukt til tørking av gårdens produkter som korn, lin m.m. I 1914 stod den på jubileumsutstillingen på Frogner. Siden er den restaurert med bistand fra Borgarsyssel.

11. Næringsliv, handel og meierivirksomhet

Det første landhandleriet i Hobøl var på gården Føsker i slutten av 1850-årene. I 1914 var det 9 landhandlerier, der 2 av dem var aksjeselskaper. Det var Tomter handelsforening og Hobøl andelsmeieri. I landhandleriene foregikk den største delen av husholdningshandelen.

I 1915 var Tomter Handelsforening og Nummestad Handelsforening de viktigste handelsstedene.

Melka som ble produsert på gårdene ble for det meste brukt i husholdningen rundt 1865, men dette forandret seg mot slutten av århundret. Da gikk nesten all melk til salg. Det ble etablert meierier på Thon og Huul. De kjøpte opp nysilt melk og foredlet den til skummet melk og smør. Hobøl meieri på Bilitt erstattet Huul meieri. Skummet melka og fløten ble kjørt til Kristiania.

Etter hvert ble meieriene nedlagt og melka kjørt med jernbanen til Kristiania der større meieribedrifter overtok. De kunne drive mer rasjonelt. I 1910 ble det opprettet en egen mottaksstasjon for melk ved Tomter stasjon. Denne var tilknyttet Kristiania Melkeforsyning.

I 1905 ble det dannet melkemottak i Ytre Hobøl. Da kunne det leveres fersk melk på Nummestad. Her var det samlestasjon. Melken ble så kjørt til Såner stasjon og sendt til Kristiania eller Moss. Det var Søren Lie som hadde bygd meieriet. Vestre Bråte leverte melk hit inntil mottaket ble avviklet og det ble felles melkekjøring til Moss meieri.

I starten på 2.verdenskrig var det følgende handelssteder i Hobøl fra Mjær og sydover:
Mjærstrand bakeri, Lundgaard Handel, Petter Brødholt Kolonial, Tomter Kjøttforretning, Tomter handelsforening, Tomter Bakeri & Konditori, Tomter Hotell & Kafé, Landhandleri i Elvestad, Landhandleri på Knapstad, Landhandleri og melkemottak ved Hobøl bru, O.L.Frøland, Landhandleri på Ringvoll.

Bygningene som det har vært landhandel i, sees i dag både på Tomter, Knapstad og Ringvoll. De fleste gamle butikkene er nå i bruk som boliger. Butikken til kjøpmann Frøland på Bilitt ved fv.120 er i dag gjestehus og tar imot folk til overnatting, møter og servering av hjemmelaget mat.

Bilitt

Når det gjaldt næringsliv har jord- og skogbruk og husdyrhold vært de viktigste inntektskildene. Det var i første rekke jordbruket og husdyravlen som folk levde av. Etter hvert utviklet det seg en ikke ubetydelig industri, og de fleste bedriftene er knyttet til jord- og skogbruket. I 1950 er her 4 møllebruk, ca. 20 gårdssager og 4 handelssagbruk, hvorav 3 med høvleri. Dessuten er det 1 bilverksted, 1 støperi, 2 bakerier og flere snekkerverksteder og trevarefabrikker. I tillegg til disse kommer handelsvirksomheten. I 2019 er disse virksomhetene vesentlig redusert.

12. Forsvarsanlegg og krigsminner

Det finnes noen faste krigsminner i kommunen. Disse er blant annet i Bærøe og Tønnerød skog. Seint på høsten i 1944 kom motstandsbevegelsen; «gutta på skauen» til Bærøeområdet. Målet var å trene opp unge menn i krigsforberedelser. Dessuten skulle de ta i mot slipp fra fly fra England med våpen, ammunisjon, sprengstoff og instruktører. Det var særlig et område som tok i mot mange slipp og det var Seutmosan på grensen til Spydeberg. Herfra ble slippene fordelt til Moss, Askim, Spydeberg og Ski. Mange i Tomterområdet var involverte i slippene i Gaupesteinmarka.

Denne containeren ble hentet i skogen ved Bærøe i april 1945. Containeren har væt lagret på Høiås i Ytre Hobøl hos familien Hafnor. Nå er den utstilt i krigsminnesamlingen på Tomter.

Her kan en se rester av containerslippene slik de ligger i skogen ved Seutmosen i dag.

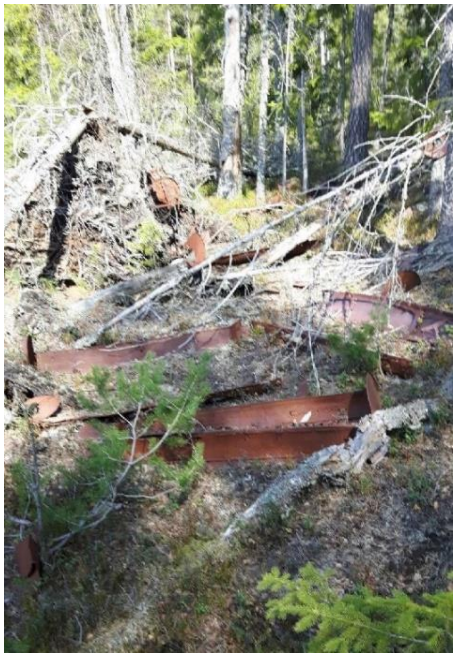

Foto: Elling Bjerke

På Bærøe og i Tønnerød skog ble det satt opp 3 hytter med 13-14 mann i hver hytte. Hyttene ble bygget av materialer fra Peterson i Moss. Matforsyninger ble kjørt fram til like ved gården. Derfra ble de båret av skiløpere fram til hyttene. Fra gården fikk de poteter og melk, men noe luksusliv var det ikke. En stor usikkerhet hvilte hele tiden over livet der inne.

Hyttene hadde hemmelige navn. Den ene ble kalt «Arvika». Den ligger fortsatt like ved Tønnerød gård og var stabshytta for lagene.
I Bærøeskogen lå det to hytter; «Malmø Q-lag» ble anvist plass under Helvetesåsen og «Karlstad Q-lag» ved Lommetjern mot Våler; ikke langt fra Mørk i Spydeberg. Q-laget besto av cellelag i distriktene av veltrente Milorg-folk. En av lagenes oppgaver var å ta imot flylaster sammen med de lokale lagene. Alle hyttene lå veldig strategisk til for slippene fra England.
Når slippene var mottatt, ble de kjørt bort med hest og slede. Det var mye dramatikk som utspant seg i Hobøls skoger på denne tiden.

I Hobøl er det en krigsminnesamling, «Stiftelsen Ole Kjærbus krigshistoriske samling». Stiftelsen ble opprettet i 1999 av Mary og Ole Kjærbu. Den holder til i kjelleren under tidligere brannstasjonen på Tomter. Her er våpen, kjøretøyer, sabotasjeutstyr og den gir innblikk i slipp og motstandsbevegelse. Mange av enkeltgjenstandene er fra Hobøl.

I samlingen er det en skjorte sydd av fallskjermsilke brukt av Justin Hafnor under en avslutningsfest på Fossnes 7.juli 1945. Han var i hjemmestyrkepolitiet.

Forsvarsanlegg

Når det gjelder festningsverk, kunne en tenkt seg at det kunne ha vært et på Hobøl varde, men her finnes ikke spor av overgrodde festningsmurer. Det ligger imidlertid flere bygdeborger rundt Hobøl som f.eks. Slottsåsen i Spydeberg og to borger i Våler. Bygdeborgen på Dragåsen noen hundre meter inn i Enebakk, ble brukt av folk i den øvre delen av Hobøl.

Spydeberg varde er en bygdeborg på grensa mellom Spydeberg og Hobøl.

13. Formidling – muséer og den lokale kulturelle skolesekken

13.1 Hobøl museum

Hobøl museum har inntil juni 2019 vært eid av Hobøl kommune og har vært driftet gjennom et museumsutvalg bestående av 2 personer fra Hobøl historielag, 1 person fra hovedutvalg for oppvekst og omsorg og leder av enhet kultur som sekretær.

Kommunestyret gjorde 5.juni 2019 vedtak om overføring av eiendommer, samlinger og bygdebokrettigheter fra Hobøl kommune til Hobøl historielag. Hobøl museum består av eiendommene Hagen gamle skole og kommunalbygning, Tomter gamle skole og Nordalen sag og tredreieri. Eiendommene ble overført som en gave til allmennyttig formål.

I tillegg består Hobøl museum av Sulebru skysstasjon og prestegårdslåven som inneholder et skog- og jordbruksmuseum, et sakralt museum, en bjellesamling og et landhandleri som det nyeste innslaget. Både Sulebru og prestegården er lokaler som historielaget leier. I vedtaket står det at Hobøl historielag tilføres de årlige midlene fra Hobøl kommune som er avsatt til drift av museene i form av strøm, kommunale avgifter, forsikringer og nødvendig vedlikehold, samt lønn til sekretærfunksjonen.

Fra sakralt museum i prestegårdslåven

Bispevisitas i Hobøl i 2014.
Biskop Atle Sommerfelt i sakralt museum

Hobøl historielag er opptatt av å ta vare på Hobøls historie og gjøre den tilgjengelig for folk. Det nedlegges et betydelig frivillig arbeid for å ivareta den oppgaven. De påtar seg et stort ansvar når de overtar eiendommer, samlinger og bygdebokrettigheter og skal forvalte dette på beste vis.

13.2 Den lokale kulturelle skolesekken

Kommunens skoleelever har gjennom den lokale kulturelle skolesekken fått besøke og oppleve Hobøl og Hobøl museum gjennom klassebesøk på ulike klassetrinn:

4.trinn: «Hobøl rundt» med besøk i Hobøl kirke, Vestre Bråte, kommunehuset, Mjuke bru og Nordalen sag og tredreieri.

5.trinn: «En skoledag i gamle dager» - klassene besøker Tomter gamle skole og en lærer demonstrerer en skoletime slik den kunne være i gamle dager.

6.trinn: «Hobøl i gamle dager» - klassene inviteres til tunet ved Hobøl kirke og får gruppevis oppleve livet på en gård i gamle dager; dette takket være mange frivillige som stiller opp. I prestegårdslåven besøker de jord- og skogbruksmuseet, sakralt museum, bjellesamlingen og landhandleriet.

De får karde og spinne, hilse på sauer, kinne smør, se gamle kjølemetoder, lage rep og kosteskaft og spikke sine egne fløyter. I tillegg spiller de kubb. Dette er en spennende, lærerik og annerledes skoledag.

9.trinn: Elevene besøker stiftelsen Ole Kjærbus krigsminnesamling.

Det er viktig at disse aktivitetene videreføres.

Bilder fra noen av disse aktivitetene i den lokale kulturelle skolesekken

Spikker fløyte

Lager rep

Vasker på gamlemåten

Separering av melk

En skoledag i gamle dager på Tomter gamle skole

Kinning av smør på «Hobøl i gamle dager»

13.3 Muséer i privat eie

I Hobøl er det to private muséer. Det er Narvestad gårdsmuseum og et gårdsmuseum på Igsi. Begge gårdene har vært i slekta i flere hundre år.

Narvestad gårdsmuseum

På Narvestad har de samlet en rekke gjenstander på stabburet; gjenstander som har vært i bruk på gården. Mange av gjenstandene ble funnet da de restaurerte hovedbygningen. Her er et bilde fra kjøkkenavdelingen. Mange skoleelever har vært på besøk her. Det er mulig å ta kontakt for å se gårdsmuséet

Bilde fra Smaalenenes avis i 2011.

Gårdsmuseum på Igsi

Også på Igsi er gårdsmuséet på stabburet. Her har Borgarsyssel registrert gjenstandene.
Dette er gjenstander som har vært i bruk på gården og som forteller en historie om livet her.

Stabburet på Igsi med gårdsmuseum

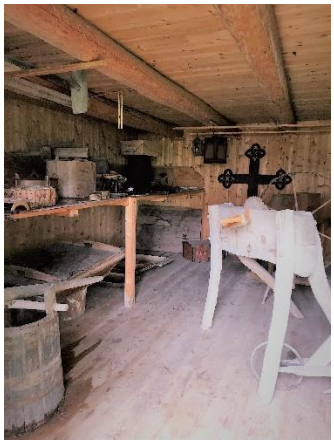

Gårdsmuseet med gjenstander fra gården

13.4 Annen formidling

- Historielaget har jevnlige møter der temaene ofte er lokalt historisk stoff. De har åpne muséer og er svært aktive i forhold til å ta vare på og formidle historien.
- DNT- har turer til ulike kulturminner i kommunen
- **Frivillighet - Hobøl kommune har mange frivillige bidragsytere innen kulturminnearbeidet. Disse er av uvurderlig hjelp for å formidle historier om vår kulturarv.**

14. Vang-huset

Et kulturminne som det er planer for å istandsette i Hobøl er Vang-huset. Det ble kjent som «House of Commons» i forbindelse med at kunstneren Marianne Heske viste fram installasjonen foran Stortinget i 2015. Kunstverket fikk stor oppmerksomhet og hadde 150 000 besøkende og var kommentert i 100 artikler i aviser o.l.

- Huset står her frekt og obsternasig og gir oss perspektiv, sier stortingspresident Olemic Thommessen under åpningen av kunstprosjektet «House of Commons» i Oslo.

Vanghuset foran Stortinget foto ukjent

Huset stod opprinnelig langs den gamle E18 på Skaug gård og er en 150 år gammel arbeiderbolig. Det har bodd folk der fram til 1964. Det har stått mange slike hus rundt i Norge; et lite, beskjedent hus som ikke kommer på museum, tenkte Marianne Heske.
Det var i ferd med å skulle rives pga. veiutbedring da kunstneren fattet interesse for huset.

Vanghuset ble demontert og fraktet til Hagen skole og er nå Hobøl historielags eiendom. Det skal settes opp ved Jaren rasteplass på Knapstad ved den nye E18. Der vil det bli plassert inne i et glasshus slik at publikum kan gå rundt huset. Det vil bli belyst og vil være en inngangsportal til den nye Indre Østfold kommune.

Dette er et eksempel på at ildsjeler i Hobøl historielag og kommunen har sett verdien i å ta vare på en historie og har søkt midler fra mange instanser som også har sett verdien i dette. Det er ment å skulle bli et godt synlig historisk landemerke.

Foto: Asbjørn Hjorthaug Her er per august 2019 støpt plate som huset skal stå på ved Jaren rasteplass

15. Kjente personer fra Hobøl

15.1 Stortingsmenn og -kvinner

Bernt Sverdrup Maschmann

1805-1869, prest, lokalpolitiker og stortingsmann, innvalgt på Stortinget for Smaalenenes Amt fra 1845-1847. Prest i Hobøl fra 1837 til sin død i 1869.

Lars Randby Bærøe

1795-1880, gårdbruker på Bærøe og stortingsmann fra Hobøl. Han var Hobøls første ordfører fra 1838-1851.

Martin Marius Bøhm

1823-1880, lensmann i Hobøl fra 1852. Han møtte på Stortinget 1865-66.

Gunder Anton Jahren

1858-1933, gårdbruker på Brekke fra 1889-1918. Stortingsmann for Smaalenenes Amt i perioden 1895-1930. Han var en tid landbruksminister, stortingspresident og lagtingspresident.

Ivar Belck-Olsen

1932-2018, vararepresentant for Østfold for perioden 1985-1989 for Kristelig Folkeparti.

Signe Øye

f. 1945 -stortingsrepresentant for Østfold i perioden 1993-2009 for Arbeiderpartiet.

15.2 Andre kjente personer

Christian Vilhelm Bergh

1814-1873, født på Skjelfoss i Hobøl. Han var Norges første veidirektør og hadde stor betydning for veinettet i Norge på 1800-tallet.

Christian Haslerud

1834-1921, født i Hobøl og bodde en tid på Haslerud, kjent norsk komponist og kordirigent.

Johan Anton Lippestad

1844-1913, født på Lippestad gård i Hobøl. Han var spesialskolemann, særlig kjent for et omfattende arbeid med spesialskoler for utviklingshemmede. Han etablerte sin skole for psykisk utviklingshemmede på Thorshov gård.

Emma Lippestad Hjort

1858-1921, født på Lippestad og søster til Johan Anton Lippestad. Hun etablerte et pleiehjem for psykisk utviklingshemmede i Asker, Emma Hjorths hjem. Dette ble seinere en del av Bærum sykehus.

Marie Hansen

1863-1938, født i Hobøl. Hun ble Norges første kvinnelige bokbinder. Hun ble utnevnt til Hoffbokbinder i 1909. Hun møtte mye motstand som kvinnelig yrkesutøver.

Kaja Hansen – en av Norges første kvinnelige tannleger

16. Forslag til generelle bestemmelser til kommuneplanen (jf. plan- og bygningslov §1-9 pkt. 6-7) Retningslinjer til kommunedelplan for kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap i nyere tid

Disse generelle bestemmelsene foreslås tatt inn i kommuneplanen:

Generelle bestemmelser

- § 1 De fleste større tiltak som berører kulturminner er søknadspliktige. For tiltak som er fritatt for søknadsplikt § 20-5 forutsetter det at tiltaket er i samsvar med gjeldende planer, inkludert kommunedelplan kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap 2019-2031.

- § 2 Ved all saksbehandling etter plan- og bygningsloven skal kommunedelplan for kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap legges til grunn. For å vite om et tiltak berører registrerte kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap, sjekkes kommunens digitale kartsystem med oppdatert datasett fra Askeladden. Saksbehandler har ansvar for at nødvendig informasjon innhentes.

- § 3 Fredede kulturminner: Alle tiltak som berører automatisk fredede og vedtaksfredede kulturminner og kulturmiljøer, skal forelegges regional kulturvernmyndighet (jf. Kulturminneloven).

- § 4 Fylkesplanens Østfold mot 2050 har vedtatt temakart som viser regionale verneverdier for kulturmiljø og kulturlandskap.

- § 5 **Kulturlandskap** (pbl § 11-9 pkt. 6)
  Verdifullt kulturlandskap skal bevares og styrkes slik at områdets karakteristiske særtrekk bevares.

- § 6 **Kulturminner og kulturmiljø** (pbl § 11-9 pkt. 7)
  1. Ved planlegging og utbygging skal det legges vekt på å ivareta verneverdige kulturminner og kulturmiljø. Oppføring av nye bygninger og anlegg innenfor verneverdige kulturmiljøer må tilpasses de bygde og naturgitte omgivelser og strukturer. Kommunen kan etterspørre en tilpasningsbeskrivelse.
  2. For kulturminner som i seg selv eller som del av et kulturmiljø har historisk, arkitektonisk eller annen verneverdi kan kommunen avslå søknad om rivning. En tilstandsvurdering vedlegges søknad om riving.
  3. Ved endring av eksisterende byggverk kan kommunen kreve at det tas hensyn til verneverdier, slik at historiske, arkitektoniske og andre kulturhistoriske verdier som knytter seg til byggverket og kulturmiljøet ikke går tapt, men blir bevart. Dette gjelder hovedkonstruksjon, originale bygningsdeler og verdifulle historiske tilføyelser.
  4. Historiske hovedveifar skal søkes bevart. Ved regulering eller eventuelle landbruksinngrep bør det innen en sone på minst 5 meter fra hver side av veifarets midtlinje ikke tillates tiltak som kan forringe veifarets historiske kvaliteter.
  5. Det er eiers ansvar å sikre og istandsette verneverdige kulturminner slik at de ikke går tapt.

- § 7 Ved alle utbyggingsprosjekt og byggetiltak som omfatter eksisterende bygninger skal det alltid vurderes å bevare eller transformere eksisterende bebyggelse for ny bruk i stedet for å rive. I reguleringsplaner som omfatter riving og før rivningstillatelse gis, skal det fremlegges et miljø/klimaregnskap som viser utslipp av klimagasser ved nybygg vs. bevaring av eksisterende, livsløpsanalyse (LCA- Life Cycle Assessement).

  Livsløpsanalyse viser det samlede klimafottrykket og innebærer klimagassutslipp i forbindelse med utvinning og fremstilling av bygningsmaterialer, transport av materialene, selve byggeprosessen, vedlikehold og drift av bygget og all energiforbruket i byggets levetid og etter hvert riving og avfallshåndtering av materialene.

  Større nybygg skal vurderes oppført i massivtre.

Disse retningslinjene foreslås tatt inn i kommuneplanen:

Retningslinjer for hensynssone bevaring av kulturmiljø H570 (som er listet opp under)

§ 1 Eksisterende verneverdige kulturminner og kulturmiljø skal bevares og tillates ikke revet.

§ 2 Ved utarbeidelse av reguleringsplan eller søknad om tillatelse til tiltak etter plan- og bygningsloven §§ 20-1, 20-2, 20-3 og 20-4 i områder og på eiendommer med verneverdige kulturminner og kulturmiljø skal tiltaket skje på vernets premisser og innenfor kulturminnets/kulturmiljøets tålegrense for endring.

§ 3 En eventuell tilbakeføring kan vurderes på dokumentert grunnlag, til kulturminnets opprinnelige eller tidligere utforming.

§ 4 Innenfor en hensynssone bevaring av kulturmiljø skal områdets og bygningenes historiske preg bevares, videreføres og vedlikeholdes etter antikvariske prinsipper. Dette gjelder fasader, gjerder og viktig vegetasjon som er vesentlig for forståelsen av kulturmiljøet.

§ 5 Bygninger/bygningsdeler innenfor hensynssonen som ikke har verneverdi, kan vurderes revet. Ved søknad om riving av bygninger innenfor et bevaringsverdig kulturmiljø skal dokumentasjon og forsvarlig oppmåling av bygningen foreligger. Dokumentasjonen skal godkjennes av kommunen før tillatelse kan gis.

|§ 6 Ved søknad om tillatelse til tiltak kan kommunen vurdere å nedlegge midlertidig forbud mot tiltak.

§ 7 Søknad om tillatelse til tiltak skal inneholde kulturhistorisk, arkitektonisk og estetisk redegjørelse som forklarer hvordan tiltaket forholder seg til vernehensynene.

Eksisterende vedtatte hensynssoner for bevaring av kulturmiljøer (H570)

H 570_4 Hensynssonen skal ivareta **kulturlandskapet ved Hobøl kirke.** Kirken ligger høyt og fritt i terrenget- slik som navnet Hobøl (den høytliggende boligen) sier det. Tiltak eller aktivitet som direkte eller gjennom fjernvirkning påvirker de ønskede verdier negativt

skal derfor unngås. Områder vist som hensynssone kulturmiljø i plankartet er tiltak nevnt i plan- og bygningslovens §§ 20-1 og 20-2 ikke tillatt dersom det forringer de historiske, arkitektoniske eller andre kulturhistoriske verdier som knytter seg til hensynssonen. Elementer som åpne bekker, steingjerder, spesielle trær eller andre kulturlandskapselementer skal i størst mulig grad bevares.

H 570_5 Hensynssonen skal ivareta **området rundt Vestre Bråte.** Tiltak eller aktivitet som direkte eller gjennom fjernvirkning påvirker de ønskede verdier negativt skal derfor unngås.
Områder vist som hensynssone kulturmiljø i plankartet er tiltak nevnt i plan- og bygningsloven §§ 20-1 og 20-2 ikke tillatt dersom det forringer de historiske, arkitektoniske eller andre kulturhistoriske verdier som knytter seg til hensynssonen. Elementer som åpne bekker, steingjerder, spesielle trær eller andre kulturlandskapselementer skal i størst mulig grad bevares.

Forslag til nye hensynssoner for bevaring av kulturmiljø

H570-1

Hensynssonen skal ivareta **området rundt Hagen skole** med den eldste faste skolen fra 1844, Hagen gamle skole. Bygningen var i tillegg kommunalbygning. På samme tunet ligger Hagen skole fra 1891 som også var kommunalbygning.
Tiltak eller aktivitet som direkte eller gjennom fjernvirkning påvirker de ønskede verdier negativt skal derfor unngås.

H570_2

Hensynssonen skal ivareta **kulturmiljøet ved Tomter kirke og Tomter gamle skole.** Tomter kirkested er fredet og er fra 1.halvdel av 1600-tallet. Tomter gamle skole fra 1853 er en del av Hobøl museum.
Tiltak eller aktivitet som direkte eller gjennom fjernvirkning påvirker de ønskede verdier negativt skal derfor unngås.

H570_3

Hensynssonen skal ivareta **kulturmiljøet ved Nordalen sag og tredreieverksted.** Stedet er en del av Hobøl museum og representerer en kulturhistorisk viktig og lokal verdi ved Hobølelva.
Tiltak eller aktivitet som direkte eller gjennom fjernvirkning påvirker de ønskede verdier negativt skal derfor unngås.

H570_4

Hensynssonen skal ivareta **området Høyfoss ved Hobølelva**. Her er damanlegg og mølle. Stedet har lokalt viktig verdi.
Tiltak eller aktivitet som direkte eller gjennom fjernvirkning påvirker de ønskede verdier negativt skal derfor unngås.

Nordalen sag *Foto: Eva K.Utne*

Hobølelva med sine meandersvinger

17. Virkemidler i kulturminnevernet

Plan- og bygningsloven er det viktigste virkemiddelet kommunen har for bevaring av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap.

Tilskuddsordninger:

Riksantikvaren
Det kan søkes statlige midler fra Riksantikvaren til bygninger og anlegg som er fredet etter kulturminneloven, samt skjøtsel av fornminner, tekniske kulturminner og brannsikring. Private eiere av fredede bygninger og anlegg kan søke. Søknaden sendes Fylkeskommunen.
Østfold/Viken fylkeskommune

Fylkeskonservatoren i Østfold/Seksjon for kulturarv i Viken gir tilskudd til verneverdige bygninger og anlegg. Søknaden gjelder private eiere
Se hjemmesidene:
https://www.ostfoldfk.no/kulturminne/tilskudd-kulturminner/
https://www.viken2020.no/for-ansatte/organisering-og-innplassering-av-ansatte/

Andre virkemidler:

Planer

Reguleringsplaner styrer arealbruken og legger rammer for utvikling og byggesaksbehandling. For kulturminnevernet er det derfor viktig å gi innspill når nye reguleringsplaner utarbeides.

Informasjon, formidling og samarbeid

Opplysning og informasjon til eiere og lokalsamfunn er et viktig virkemiddel for bevaring.
Det er viktig at kommunen samarbeider på tvers av enhetene og med interesserte som arbeider innen kulturminnevernet.

Prestegården i Hobøl

18. Handlingsplan

Tiltak, formidling og forvaltning	Ansvar	Finansiering
Etablere gode rutiner for saksbehandling i kulturminnesaker og følge opp videre arbeid med kulturminneplanen i samarbeid med Indre Østfold kommune.	Administrasjon	Innenfor budsjett
Fortsette med registrering og legge viktige kulturminner og bevaringsverdige bygninger inn i kulturminnesøk og Askeladden og ivareta de kulturminner som er registrert på kulturminnekart.	Administrasjon	Innenfor budsjett
Ivareta skjøtselsavtaler av prioriterte kulturminner (Knapstad) og søke fylkeskommunen om nye skjøtselsavtaler (fornye avtaler ID 31392 Igsiåsen og ID 58455 Høgåsen)	Administrasjon i samarbeid med Hobøl historielag	Innenfor budsjett og søke eksterne midler
Fortsette med lokal kulturell skolesekk med planer for 4.,5., 6. og 9.trinn i Hobølskolen	Administrasjon	Skyssutgifter, eksterne midler
Kulturminnedager på musèene – åpne musèer 2g/år	Hobøl historielag	Innenfor budsjett
Arrangement for å belyse kulturminner i Hobøl	Administrasjon i samarbeid med Hobøl historielag	Innenfor budsjett
Lage en kulturminneoversikt- inkl. fornminner og formidle disse.	Kulturminneansvarlig i kommunen	Innenfor budsjett og søke om eksterne midler
Åpne dager – formidling av historien om Vestre Bråte og krigsminnesamlingen.	Styret for stiftelsene	Søke eksterne midler
Forslag i planen til generelle bestemmelser til kommuneplanen og nye hensynssoner med retningslinjer, evt. Bestemmelsesområder tas til følge i ny kommuneplan.	Politisk og administrativ ledelse	Innenfor budsjett

19. Kilder

Brødholt, H. Hobølelva-fra Mjær til Brekke – industri før og nå (-et pedagogisk opplegg for ungdomsskolen)

Det norske næringsliv. Østfold fylkesleksikon (1951) Bergen

Fylkesplan Østfold mot 2050

Hauge.I.J. (2010) Vestre Bråte i Hobøl. Historien om gården og de som har levd der.
Hobøl: Stiftelsen Vestre Bråte bygdetun

Hobølboka bind I (1993). Hobøl: Hobøl kommune

Hobølboka bind II (1994). Hobøl: Hobøl kommune

Hobølboka bind III (1995). Hobøl: Hobøl kommune

Hobøl og Spydeberg i gamle dager (2017) Hobøl: Spydeberg Rotaryklubb

Hultgren,H (1995). Muséene i Østfold. Hugin Forlag

Kommuneplanen for Hobøl 2011-2022, arealdel 2015-2026 og samfunnsdel 2011-2022

Mollatt.E. (2010) Bærøe i Hobøl. Historien om Bærøe

Myklebust,B. (2010). Prestegårdshagen i Hobøl. Hobøl: Eurofoto

Nygaard,T.(1996) Lokalhistorisk veiviser for Indre Østfold. Rakkestad, Valdisholm forlag as

Fra internett:

Oversikt over gamle bygninger
https://www.riksantikvaren.no/Veiledning/SEFRAK-registeret

Oversikt over kulturminner og kulturmiljøer
https://www.riksantikvaren.no/Veiledning/Data-og-tjenester/Askeladden

Kulturminnesøk
www.kulturminnesok.no

Oversikt over kulturminner og landskap
https://www.ostfoldfk.no/kulturminne/kulturmiljo-og-landskap/

Kulturminnekart Østfold
https://ostfoldhistorielag.org/kulturminnekart/

Hobøl historielag
http://hobolhistorielag.no/

Kartportal for Indre Østfold. Kart som viser kulturminner
https://www.indrekart.no/kart-som-viser-kulturminner.6096832-425488.html

Kommunehuset i Elvestad fra 1954.

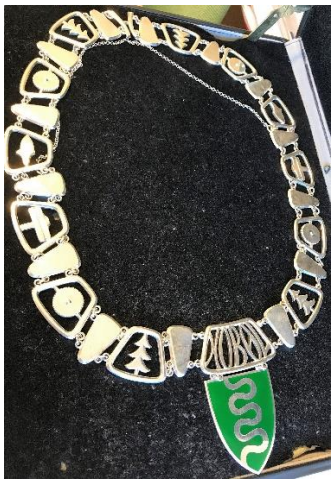
Ordførerkjede gitt av Hobøl og Moss Sparebank i 1987.

Ordførerklubba, Hobøl kommune er historie fra 1.jan 2020